

संकल्प

गटवारी कर्मयोग म्हणजे इंग्रजीत ज्याला Team work म्हणतात त. वास्तविक सहकार नि कर्मयोग या तत्त्वाचा प्रचार नि प्रसार भारतीय संस्कृतीने प्राचीन काळापासून केलेला आहे. त्याच कर्मयोगाची ही वेगळी मांडणी करण्याचा प्रयत्न या लढानेला प्रयात मी केलेला आहे.

हे एक नाट्य-संस्कारन आहे. त्याचा पहिला प्रयोग गाताऱ्यांत होत आहेच. आणखीही अनेक प्रयोग करावे असा मनोदय आहे.

या नाट्यसंस्कारनाचे लेखन करत असताना मला सद्म-साहित्य पुरविण्याच बहामोल साहाय्य मातारा देधील मी. नारायणराव सी. कुलकर्णी यांनी अत्यंत तःपरतेने केलं. नारायणरावांचा व माशा स्नेह आदी अतीसडेच जमलेला. या लेखन-कार्यात तो दृढ झाला. नारायणरावांनी अत्यंत आत्मीयतेने दिलेल्या सहकार्याचं ऋण फार मोठे आहे. त्याचा पुनरुच्चार करण औपचारिक दिसेल.

या नाट्य-संस्कारनाच्या कितीतरी प्रती विद्यार्थी, शिक्षणसंस्था व मांस्कृतिक संस्था यांना सवलतीच्या मूल्यात दिल्या गेल्या आहेत. माझ्यावर छेम ठेवणाऱ्या जाहिरातदार मित्रांनी मला छत्रिय उत्तेजन दिल्यानेच ते शक्य झालं. त्यांचा मी अतिशय आभारी आहे.

विमा छापण्याच्या कार्यकारी संचालक श्री. शि. गो. भावे व छापण्यासाठी त्यांचे सर्व सहकारी यांनी मला अत्यंत आपुलकीने केलेले साहाय्य तर मला नेहमीच स्मरणीय वाटेले. अजुन्या आठवडा दिवसांत त्यांनी सर्व मुद्रण संपविले मी त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

मुखपृष्ठाच्या वेष्टणावरील चित्र महाराष्ट्र राज्याच्या प्रसिद्धि-संचालकाच्या चौक्यामुळेच देता आले. मी त्याचा फार ऋणी आहे.

मातारा

व्यं. न. कुलकर्णी

मज्यरात, १९६३-६४

कलशस्य मुखे विष्णुः कंठे रुद्रः समाश्रितः ।
मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥
अत्र गायत्रि सावित्रि शांतिपुष्टिकरी तथा ।
आयांतु देवपूजार्थं दुरितक्षयकारकाः ॥

ॐ

॥ श्रीः ॥

समुद्रवसने देवि ! पर्वतस्तनमण्डले !
विष्णुपति ! नमस्तुभ्यं पादस्पर्श क्षमस्व मे !
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
ॐ नमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जयजय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥

★

— अंगणात रंगावलि रंगेना राधेला !

जाहली पहाटवेळ , उठि बाळा घननीळा !
भूपाळी आळवि रे, अघरि घरी वेणूला !
शांत या निवांत क्षणी, नादसुधा झणि सिंचुनि,
नवजीवन देइ हरी, फुलवि थांत वसुधेला !
धवकली नदी यमुना, भेटाया तुज कृष्णा,
डोही तिज आलिगुनि, बाहु दे पुढे तिला !
तुजसंगे खेळू खेळ, म्हणुनि जमत गोपबाळ,
घेनूहि हंवरती, ऊठ, सुखवि त्या सकला !
दर्शनासं तव माधव, थांदलाहि अरुणोदय,
क्षितिजांतरि वाट पाही, बोलवि रविराजाला
शिरि घेउन दूधलोणी, थांदल्यात या गोळणि,
दर्शनाविना प्रभुच्या, जातिल का मधुरेला ?
वनमाली ये सजणा, गोकुळचा जीव सुना,
अंगणात रंगावलि, रंगेना राधेला !

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द उत्तिष्ठ गगदध्वज ।
 उत्तिष्ठ कमलाफान्त प्रयोग्यं मंगलं कुरु ॥
 यप्रतुष्ट महापाय षोडशस्यममप्रम ।
 निर्विघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥

१

— या मानवा नवगायना

[स्मन, प्रिताम्]

गणनायका घ्या वंदना,
 हो प्रार्थना शिवनंदना !
 शिणली घरा गज-आनना,
 कंठातुनी ये तान ना,
 करणे त्वरा जगरक्षणा,
 या मानवा नवगायना !
 चैतन्य या संकीर्तना !

सरस्वतीवंदन

या कुंदेदुतुपारहारधवला या शुभ्रवस्त्रान्विता ।
 या वीणावरदंडमंडितकरा या ध्वेतपद्मासना ॥
 या ब्रम्हाच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैः सदा वंदिता ।
 सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाह्नवापहा ॥

✱

— गौर तिचा

गौर तिचा वर्ण जसा चादण्याचा हार,
 शुभ्रवस्त्रधारी ! वीणा करी अलंकार !
 ब्रह्म, विष्णु, शिवही तिजला वंदितो अपार,
 सरस्वती बुद्धिदात्री, मला तारणार !

श्रोत्यांना अभिवादन

श्रूयतां देवदेवेश नारायण जगत्पते ।

त्वदीयेनावधानेन कथयिष्ये शुभाः कथाः ।

देवदेवेश नारायण, ऐका! आपल्या आशीर्वादाच्या बळावर मी
आपल्या निवेदन करत आहे.

अस्तु श्रीः मंगलानि भवन्तु ॥

आपणांस लक्ष्मी प्रसन्न असो आणि आपले मंगल होवो !

श्रोतेजन नारायण, स्यांचे हे गुणगायन ! आज माझ्या या नाट्य-
संकीर्तनाला उपस्थित असलेल्या सर्व देवांचं व जीवांचं सुस्वागत असो.
माझा पहिला श्रोता खुद्द श्रीभगवान् विष्णु ! विश्वाच्या उद्दाराकरता, धर्माच्या
संरक्षणाकरता, मानवाच्या कल्याणाकरता ज्यानं रामकृष्णासारखे बहुविध
अवतार घेतले तो शंखचक्रधारी भगवान् आज इथं, तुमच्याआमच्यासमोर
साक्षात् उभा आहे. खरं नाही वाटत ? कशाबद्दल म्हणता ? कोणाच्या
साक्षीची गरजच काय ? खुद्द श्रीकृष्णांनीच एकदा नारदांना वचन देऊन
ठेवलं आहे,

नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनाम् हृदये रघौ ।

मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

मी वैकुण्ठांत राहता नसतो तर योग्यांच्या हृदयांत. हे नारदा, माझे
भक्त जिथंजिथं माझं गान गातात तिथंतिथं मी उभा असतो.

भगवंताचे एक घोर भक्तही आज इथं आपल्या संकीर्तनप्रसंगी उप-
स्थित राहिले आहेत. त्यांचं नाव भक्तधेष्ट श्रीहनुमान्. या भक्ताचं माहात्म्य
काय वर्णावं ! श्रीरामचंद्र प्रभु हनुमानाला म्हणतात, “ एकैकस्योपकारस्य
प्राणान् दास्यामि ते कपे ! ” तुझ्या एकेका उपकारासाठी मी एकेक प्राण
दिला तरी त्या उपकाराची फेड होणं शक्य नाही.

राम एकदा मारुतीला म्हणाले, “ काहीही वर माग. मी त्याची पूर्ति
करिन । ”

हनुमानांनी कोणता वर मागितला ! ऐका :

यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले ।

तावच्छ्रीरे वत्स्यन्नु प्राणा मम न संशयः ॥

यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथा ते रघुनंदन ।

तन्मामप्सरसो राम आश्रयेयुर्नर्यभ ॥

जोपर्यंत रामकथा जगात राहील तोपर्यंत माझ्या शरीरात प्राण राहावे
य मी जिवंत असेपर्यंत अप्सरांनी आपलं चरित्र मला नेहमी गाऊन दाखवावं.

हे ऐकताच रामचंद्रांनी सिंहासनारुन उठून अत्यंत प्रेममयानं
हनुमानाला आर्त्तिदान दिलं व ते म्हणाले, “हे कपिश्रेष्ठ, तुझ्या इच्छा
पूर्ण होतील !”

कलियुगांतल्या मानवी जीवनातही आपण हेच अनुभवत नाही का !
एखाद्या माणसाचं कर्तृत्व विनीची प्रभावी असलं तरी ते अल्पजीवी असतं,
पण त्या कर्तृत्वाच्या कीर्तीचा सुगंध मात्र सर्वत्र नि सतत दखळून राहतो.
रामानंतर झाला नि संपला पण रामनामाचं यश चिंजीव आहे हे जाणून
केवळ नामसंकीर्तनात खंड पडू नये एवढ्याकरता हे थोर भक्त हनुमान स्वतः
चिंजीव झाले.

अध्वत्यामा वलिर्यासो हनुमांश्च विभीषणः ।

रूपः पट्टुरामश्च सत्तैते चिरजीविनः ॥

अशा कीर्तनप्रसंगी या थोर भक्तश्रेष्ठकरता एक बैठक राखून ठेव-
ण्याची प्रथा आहे आणि म्हणूनच त्यांच्याकरता इथं हा पाठ मांडला आहे.
खुद भगवंत उमे आहेत. त्यांची प्रार्थना आपण केळीच आहे. आता मारुति-
रयांना नंदन करू.

यशपत्र रघुनाथकीर्तनं ।

तत्रतत्र नतमस्तकांजलीम् ॥

वाप्पवारिपरिपूर्णलोचनं ।

मास्तीं नमत राक्षसांतकम् ॥

जियंजियं रघुनाथकीर्तन चाललेलं असतं तिर्यंतियं हात जोडून साधु
नयनांनी उपस्थित राहणाऱ्या राक्षसांतक मास्तीला आमचा नमस्कार असो !

जे रामनाम ऐकायला रामभक्त श्री माहतिराय सदैव आतुर असतात त्या रामनामाला विसरून कसं चालेल ?

—नामसंकीर्तन

राम, हरे राम, हरे राम, सीतामाई
राम राम राम राम रामनाम गाई !

रामकथा गावी	रामकथा सांगावी,
रामकथा घ्यावी	रामकथा द्यावी !
रामकथा काढी	रामकथा विथ्यामी
रामकथा डोई	रामकथा देही !
रामकथा त्यावी	रामकथा ध्यावी,
राम राम राम राम	रामनाम गाई !

श्रोत्यांची महति तर वर्णांची तितकी थोडीच.

श्रीसमर्थ म्हणतात.

“आता बंदू ओतेजन । भक्त ज्ञानी संत सज्जन । विरक्त योगी गुणसंपन्न । सत्य-
वादी ॥ जे नाना अर्थामृताचे मोडते । जे प्रसंगी वक्त्याचे वक्ते । नाना संशयांचे छेदिते ।
निश्चयी पुरुष ॥ ज्यांची धारणा अपार । जे ईश्वराचे अवतार । नातरी प्रत्यक्ष सुरवर ।
वैसले जेसे ॥ जे अखंड सावधान । जयासि त्रिकाळीचे ज्ञान । सर्वकाळ निरभिमान ।
आत्मज्ञानी ॥ जे जे कांही आठवावे । ते ते त्यासि पूर्वीच ठावे । तेथे काय अनुवादावे ।
ज्ञातेपणेकळनी ॥ तुम्ही ओते जगदीशमूर्ति । तेथे माझी व्युत्पत्ति किती । बुद्धिहीन
अल्पमती । सलग्नी करितो ॥ समर्थांचा पुत्र मूर्ख जमी । परी सामर्थ्य असे त्याच्या
अंगी । तुम्हा संताची मी सलग्नी । म्हणोनि करितो ॥ व्याघ्र सिंह मयानक । देखोनि
मयचक्रित होती छोक । परी त्याची पिली निःशंक तयापुढे खेळती ॥ माझा आशय जाणोनि
जीवे । आता उचित ते करावे । पुढे कथेसि अवधान द्यावे । म्हणे दासानुदास ।”

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीही श्रोत्यांचं श्रेष्ठत्व जाणून त्यांना वंदन
केलं आहे.

जेमे शाररीचिये चडकटे-१ मात्रि अगुण्या फोडले । ते चंचिती मने मवाळे । चकोरतय्य ॥ तियावरी आत्र । अनुमथारी इ कथा । नां इटुवारण चित्ता । आणुनिश ॥ देवा समाव मायवाचा । नवत्य ओठे जरी दग्दी वाचा । तरी अधिक तयाचा । सतेज आशी ॥ का ज्यागे कर्मस्तु माये । तयासि अप्राप्य पाही आहे । गृणकनि मी प्रसतो छद् । ग्रथी ह्ये ॥ तरी न्यून ते पुरते । अधिक ते सरते । वस्नि प्यावे इ तुमने । विनयित मन ॥

श्रोत्याच माहात्म्य वर्णन तेमड सोड ! श्रोते गुणमाही असले तरच वक्त्याच तेज पटणार ? मुगी श्रोते जमने तरच वक्ता हा खना टरणार ! नाहीतर त्याच वक्तृत्व म्हणते शुद्ध अरण्यम्दन ! आपच्या व्यरहारातली उदाहरण पाहा ना ! एखाद्या वक्त्याला माझीत असून मी, आपल्या ओग्या सुख झाल्या की जान देखील आपल दलण बद वरत. मग तो छानशी शकल लढवितो नि जिय नेहमीच गर्दी असने अशा एखाद्या चौकात, मडईत, बागेत नाहीतर चौपायीर आपली भाषण टोकून देतो ! बुणी ऐको वा न ऐको, चार माणस तरी समोर आहेत ना, एतडच त्याला समागन असतु लढनमगल्या 'हाड-पार्ने वक्त्याच' उदाहरण जगप्रसिद्ध आहेच

वाचकांशिनाय वर्तमानपत्र चालल आहे ना कधी ? आताच्या लोक-शाहीच्या काळात मनदाराशिनाय उमेदवार कुठले नि नगरपिते, आमदार, नामदार, खासदार, मंत्रि नि राष्ट्रपति तरी कुठले ? इतना इतका कोरम भरल्या शिनाय नाही काही सभा भग्दच शरून नाहीत आपली विद्वत्ता ऐकायला चार मडळी हनीतच अस मोगालाही राटणारच उच्चपदस्य अधिकारी-चगांची भाषण ऐकायला शाळेतल्या पोयना आनकाल वेडीला धरल जात ते का वर ?

श्रोत्याच महत्त्व ज्ञानेश्वर रामदामाच्या भाषेन सांगितलच आहे. श्रोत्यांना उद्देशून समर्प म्हणताना, "जे ईश्वराचे अन्तार ।" ही तुल्या खरच निती समर्पण आहे कुशलरानी रामायण गायल, ऐनणारे श्रोते कोण तर स्वत श्रीराम ! अर्जुनान आपली मनोज्यया ऐकविली ती श्रीकृष्णाला आणि भगवानांनी भगवद्गीता सांगितली त्या धनुर्गला ! नारायणाचा तो वादसवाद ! अध्यामरामायणात रून शररानी पार्वतीला रामचरित्र सांगितल आहे व्यास महामुनींनी तर रमालच केले महाभारत रचायच्या वेळी लेखनिक नि श्रोता म्हणून विद्यादात्या श्रीगनानाचीच नेमगूळ त्यानी केली तिजोरीच

पहिले कीर्तनकार ? नव्हे, आद्य पत्रकार !

मला श्रीनारदमुनींच्याबद्दल विशेष आपुलकी वाटावी हे साहजिकच नाही का ! मी अगदी अर्वाचीन पत्रकार. अशुकाळानला किंवा अंतराळ-युगानला म्हणा, ह्या तर नारदमुनी हे अगदी प्राचीन काळी होऊन गेलेले आद्य पत्रकार ! पत्रकारच नव्हे तर काय ! जगातले पहिले कीर्तनकार असं त्यांना म्हटलं जातं. प्रभुगुणगायन करत करत ते त्रैलोक्यात हिंडत नि इकडच्या वानां तिकडे वळवत. संदेशवाहन हे त्यांचं प्रमुख कार्यक्षेत्र होतं. खुर श्रद्धादेवाचे ते मानसपुत्र. साहजिकच देवादिनांचं राज्य अवाधिन राहावं याची त्यांनाही चिंता ! स्वर्ग, पृथ्वी व पातालाने केव्हाही संचार करावयाचा कायमचा परवाना-पासपोर्ट-त्यांना मिळालेला होता. [आमच्यासारख्या कलियुगान्त्या पत्रकारांना हेवा वाटाय त्यांचा. तुम्हाआम्हाला पासपोर्ट मिळवण्याकरता किती सायास पडताना ! एखाद्या लहानशा राज्याच्या दूधघाटनमंत्र्याला भेटायचं तर त्याच्या मानलेल्या मानमहिणीपामून तो तडून पदचाल्यापधून वधिला बांधागा लागतो, भेटपत्रं छानून घ्यावी लागताना. मग परदेशाच्या पासपोर्टांची गोष्ट दूरच राहिली.]

नारदमुनींच्या वींगेचा मधुरध्वनि हाच त्यांचा पासपोर्ट ! चिपळीची एक चपखल टाळी हेच त्यांचे भेटपत्र. या आद्य पत्रकाराला कुठंही प्रवेश, अन् केव्हाही ! विश्वाचा कारभार हाकून शिंशलेले मगवान् विष्णु श्रीलक्ष्मीदेवींच्या हातचा विडा रंगवीत विश्रंतीकरता अंग टेकवायच्या तयारीत असावेत नि त्या नाशुक क्षणी दाटावी वीणा सकाराची, "नारायण नारायण !"

नारदाच्या स्वागताला नारायण ताडून उठलेच म्हणून समजावं ! लक्ष्मीदेवी देखील खूप होत ! हे ताजे, बोलकं नि संगीत वर्तमानपत्र कुणाला प्रिय असणार नाही !

"तिरुवे विश्वामित्रानं धोर तपश्चर्या मांडली आहे. खुद देवेंद्रांच्या सिंहासनाला धोका निर्माण झाला आहे !" असल्या मन्त्राच्या नि मन्त्र-

पाहिजे याची कल्पना करा. ताबडतोव देवांच्या तातडीच्या बैठका होत नि उपाययोजना केली जाई. एखाद्या मेनकेची योजना करण्यात येई. शत्रू तो शत्रू ! त्याचा पाडाव करण्याकरता हुकमी पडेल ते शस्त्र वापरायचं, आहे काय त्यात ? असा साधासुधा हिशेब देवांना देखील सुचतो बरं का !

सांगायचं ताल्पर्य असं की मग ही मेनका विश्वामित्रासारख्या तेजस्वी तपस्यापुढं जाऊन गायननृत्य करी, अनेक प्रकारच्या मोहक अंगविक्षेपांनी त्याच्यावर भूल टाकी, प्रणयरंगांत त्याला गुदमरून सोडी. अर्थात् न्हायचं ते होई. देवरिपूंचेया तपःसाधनेला तडा जाई, इंद्राचा मुकुट धड राही नि नारदांचे खडाव पुन्हा विघ्नसंचाराला वाहेर पडत !

अनू राजकारणांत हे असंच चालत असतं. पहिल्या दुसऱ्या महायुद्धांत गाजलेल्या माताहारीसारख्या गुप्तहेर स्त्रियांची रोमांचकारक चरित्रं काय दर्शवितात ! परवापरवा जगभर मिटक्या भारत वाचलं गेलेलं इंग्लंडमधलं कीलर प्रकरण काय सांगतं ! कीलररूपी मेनकेमार्त रशिया इंग्लंडवर घुरघोडी करू पाहत होता ! की इंग्लंड रशियाला बनवू पाहत होता ! की या दोन राष्ट्रांच्या मुस्सबांना ला बाईनंच टोपी घातली ! राजकारण हा सत्यसंशोधनाचा विषय नव्हे असं ही पाश्चात्य राष्ट्र मानतात, तेव्हा हे प्रकरण पुष्कळ अंशी असंच गुलदस्तात राहणार हे मात्र नक्की !

जगाच्या इतिहासांत अजरामर होऊन गेलेले मोठमोठे मुसद्दी हे हाडाचे पत्रकार असत. आमचे पत्रकार नारदही असेच पट्टीचे राजकारणी मुसद्दी होते. महाभारतातल्या सभापर्वातली नारदनीति या दृष्टीनं अभ्यसनीय आहे. मयासुरानं निर्मिलेल्या संभेत धर्मराज वसला असना त्याला नारदांनी जे धडे दिले ते भारतीय राजकर्त्यांनी जरूर अभ्यासावे असं सुचवायंसं वाटतं.

घन-चर-दुतांचिया गोप्ती । राष्ट्र अवलोकिशी की दृष्टी । नष्टा तत्करोचिया राहटी । मंगिरी की ऐकता ॥ नेमाहून आगळे घन । घेऊन प्रजाते पीडण । फरिती जे अयोग्य प्रधान । ते पदातीत करिशी की ॥ खाम, दान, दंड, भेद । इंद्रजाल मंत्रोरप । शप्तोराय ऐसे सुनुद । पंडितवर्य बोळती ॥ अक्षिप शत्रूते शिकावे ॥ शिज्याते प्रतिराळावे । शरणागताते रक्षावे । ऐसे कपीत अग्रसी की ॥ सहस मूर्ताते दवडून । एक पंडित शनसंपन्न । संग्रहनि त्याचे मन । स्वयं ऐसे करिशी की ॥ एका दुष्टाची संगती । परलभ मुरासपत्नी । नाथनि भोगवी अपकीर्ती । ऐसे साजव

असली वी ॥ एक ठपट घेजिने जनी । एक प्रेरिने महत-कर्णी । एक ठेगिने मनीने मनी । हे जणत आदय री ॥ दक्षिाते प्रयत्न यमु । पुण्याप्रार्ता परम घोमु । परीक्षेनि अधमोत्तमु । यंत्रंसी वी ग्राहानिया ॥ परीक्षीच्या नमोऽन्य यन्तु । यणिक भाणिती इच्छुनि अथू । त्याग पुरवुनि मारणु । नम चौगुणा देसी वी ॥ (मुक्केश्वर)

राजकारण, देशराजभार, धर्मकारण इतरच काय पण रोजच्या ससारान देसीत प्रयम स्वार्थाला जपात लागत. स्वतःला म्हणून परमार्थी समजणारे भगवद्भक्त तर स्वतःच्या अयुक्त उन्नतीचा स्वार्थच मनाशी वाळगत नाहीत का ? मुम्मी-आम्ही मनाशी अ्या इच्छा मन्त्रासभा वाळगतो त्या ग्वरोवर किती लहान असनात चागली बायको मित्रावी-जमल्यास साकृत व भरपूर दुड्यासह-, चागला नयरा लाभारा, त्याची मोर्ग, निदान स्कूटर असावी, नोमरीत बडती मित्रावी, व्यापारात बरकत यावी, शब्दसोड्यात लाट लागारी, परीक्षेत यश मित्रात बगेरे बगेरे पण अध्यामाचा ध्यास घेणाऱ्या या भक्ताना खुद परमेश्वराच्या माडीवर बसून त्याची दाढी पकडायची हात असते सर्वसामान्य माणसाच्या स्वार्थापेक्षा त्यांचा स्वार्थ कितीतरी मोठा त्याला म्हणायच असत मात्र परमार्थ म्हणजे परासोटीचा स्वार्थ हजारान्त्या नऊशे नव्याण्णत लोखना हा परमार्थ जमण्यासारखा नसतो ।

स्वतः भगवत्तच म्हणतात, “मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धाना कश्चिमा वेत्ति तत्त्वत ॥ हजारानून एखादा माणूस माझ्या प्राप्तीच्या खटपटीला लागतो अन् अशी खटपट करणाऱ्यातल्या एखाद्यालाच माझी कदाचित् ओळख पटते

ते हा आपण सामान्य माणसांनी उत्कृष्ट प्रतीचा स्वार्थ साधला, धड ससार केला तरी पुष्कळ झाल.

सद्गुरु श्रीसमर्थ रामदास म्हणतात, “आधी प्रपच कराय नैष्ठा । मग ध्यावे परमार्थ त्रिवेका ” प्रपचारुडे पाठ फिरवून परमार्थामागे धावणाऱ्यांचा तर त्यांनी स्पष्ट शब्दान धक्कार केला आहे

“प्रपच साडोनि परमाथ केला । तरी अन्न मिटेना खायाला । मग तया करव्याला परमाथ कैसा ? ” तुकाराम महाराजदेखील म्हणतात, “चोडूनिया घन उत्तम धवहारे । उदास विचारे वेच करी ” रामदास म्हणतात,

रामदास म्हणतात, “पाहिजे सावधपण सर्वत्रिपयी ! ” नंतर तर ते

तर नारदमुनी हे सर्गायानं आमच्या पद्मन्यपसायाचे आद्य संस्थापक ठरले असते.

मला श्रीनारदांचं स्मरण आज विशेष उचटतेतं का होय आहे हे आपण सहज ओळखाल. नारद हे कीर्तनसंस्थेचे आद्य आचार्य नि मी आज त्यांच्या या व्यासपीठावर किंचित् भीनभीत पण अज्ञादरानं पाऊल टेंवत आहे. नारद हे पहिले संदेशवाहक म्हणजे वार्ताहर. माझाही उद्योग तोच म्हणजे पत्रकाराचा. नारद त्रैलोक्यात भ्रमण करत. त्यांना रिसर्च वॉकेरचे अर्ज करारा लागत नसे, परदेशी हुंडणाऱ्यांची जरूरी नसे नि पामपोर्ट, व्हिसा वगैरे घनवायला त्या वेळी मुळी मागदच नसावा. त्यांच्याप्रमाणं त्रैलोक्य-भ्रमणाचा योग मला लाभला नाही. बाकी एरवी मोठी मदत्तासंज्ञा मी कधी बाट्याळी नव्हती हे माझे नशीब ! आपलं या पृथ्वीवलावरच भरपूर मदत्तावंसं घाटनं ! पाताळ नि स्वर्गलोकाचा विचार करू लागलो म्हणजे अंगाला घाम सुटतो नि माझ्या घशालाच नव्हे तर लेखणीलाही शोथ पडू लागतो. उगाच खोटे कशाला सांगू ?

नारदांचं उदाहरण गिरवून या जगाचा योडाकार प्रवासही मी केला आहे. अनेक राजे, राज्या, लहानथोर मुत्सद्दी, राजकारणी पंडित, लेखक, कलाकार, पत्रकार वगैरेंच्या दरबारात व किचेरांच्या अंतःपुरातही मी प्रवेश मिटविलेला आहे. कोणाचे कलह लागून देण्याच वर्म कळीच्या नारदाप्रमाणं माझ्या हातून बड्ड्या घडल नसावं ! विद्वान् मंडळी म्हणतात की, एकंदर सात नारद होऊन गेले असले पाहिजेत. त्यातला एक नारद म्हणे पर्वत-श्रृंगीचा मामा होना. तर दुसरा म्हणे वसिष्ठजी अरुंधतीचा भाऊ. कळीचा नारद म्हणून गात्रणारा मुनी म्हणे एक गंधर्व होना. एक नारद म्हणे दासी-पुत्र होते अन् पुढे तेच ब्रह्मकुमार झाले

आपणा सर्वांना आरडणारे आपले नारद आपल्या मनाला नि मनःश्रद्धेना पूर्ण परिचित आहेत गगनाची दिशा दागविणारी उच्च शेंडी, गव्यात पुष्पहार व यज्ञोपवीत, टांग्या हाती चिपक्या व उजव्या हातात वीणा, पायी खडाना. अगावर एकच एक शुभ्र वस्त्र. वाल्मीकी, शुक, व्यास, प्रल्हाद, धुन, इत्यादींना भक्तिमार्ग शिस्तवायच महान् कार्य नारद-मुनींनी केलं.

व्यासमहामुनींनी भागवतप्रंथाची रचना करून भारतीय वाङ्मयात थोर भर घातली. पण या ग्रंथलेखनारा व्यासांना उद्युक्त केलं ते नारदांनी. यासंबंधीची कथा ऐकण्यासारखी आहे.

महाभारत हे विश्ववाङ्मयातलं केवढं अमोल रत्न ! त्याची रचना व्यासांनी पूर्ण केली तरीही त्यांच्या चित्ताला काही समाधान लाभेना. एकदा ते उदास मनानं सरस्वतीच्या तीरावर बसले असता तिथं नारद आले.

“काय म्हणता व्यासमुनी ? तव्येत ठीक नाही वाटतं ?” नारदांनी विचारलं.

“नारदमुनी, माझ्या मनाला प्रसन्नता करी ती लाभत नाही. मी नेहमीच उत्तम आचारविचारानं राहतो. आजपर्यंत योग्य प्रकारे गुरुसेवा केली. वेदांच्या आज्ञा पाळल्या, इतकंच काय पण महाभारतासारख्या प्रंथाची रचना केली. पण तरीही माझ्या चित्ताला शांती लाभत नाही याला काय म्हणावं ?” व्यास म्हणाले,

त्वं पर्यटनार्क इव त्रिलोकीमंतश्चरो घायुरिवाऽऽत्मसाक्षी ।

परतरे ब्रह्मणि धर्मतो ब्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्य ॥

“हे मुनिवर्य, साऱ्या त्रैलोक्यात सूर्याप्रमाणं तुमचं सतत अमग्न चालू असतं. तुम्हाला सर्व गोष्टी दिसतात. वायूप्रमाणं तुम्ही सर्वांच्या अंतर्गात संचार करता. मी योगाभ्यास करून निष्पाप झालो आहे, ब्रह्मज्ञान या विषयात मी निष्णात आहे. पण तरीही माझ्या मनाची तळमळ चालू असते. माझ्यात काहीतरी उणीव राहिली असली पाहिजे, तेवढी स्पष्ट करून सांगाल का ?”

नारदमुनींना या प्रश्नाचं उत्तर माहीत होतं. ते चटकन म्हणाले, “व्यासा, तुम्ही ज्ञानाचे डोंगर मिळविले नि मोठे ग्रंथ लिहिले हे सारं खरं, पण भगवंताच्या विमल यशाचं वर्णन मात्र तुम्ही केलं नाही !”

तेव्हा तुम्ही असं करा —

वाखाणाये प्रेमे भगवदयं मुनिवरा तुवा आता ।

चित्तं प्रसन्न होते प्रसुचा मदिराचि आदरे गाता ॥

— मोरोपंत

नारदांचा हा उपदेश ऐकून मग व्यासमुनींनी भागवताची रचना केली. आणि भगवद्भक्तीची एक नवी स्वाणच जगाला प्राप्त झाली !

नारदमुनी हे स्वतः ला भक्तिमार्गी समजतात. मी तर त्यांना एक अति-महान् कर्मयोगी अस मानतो. भगवताची प्राप्ती करून घेण्यावरता नारदांनी फार मोठी तपश्चर्या केली. अनेक देश, शहर, अरण्य, पर्वत, रान उलटून ते एका निविड अरण्यांत निव्येक वर्ष भगवताच ध्यान करत बसले होते. ही कठोर तपश्चर्या म्हणजे कर्मयोगच नव्हे का ? महाभारतासारख्या जगज्जगत्त एक लाख श्लोकांच्या महान् ग्रंथाच लेखन करून शिणलेल्या व्यासांना भागवत-सारखा आणखी एक अतिमुंदर ग्रंथ लिहिण्याची प्रेरणा देणारे नारद हे स्वतः कर्मयोगी होते एवढेच नव्हे तर दुसऱ्याग कार्यप्रवृत्त करणारे कर्म-प्रेरक होते अस म्हणावस मला वाटत.

ध्याला अदळपद प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग सांगितला तो नारदानीच धृष्टनाट्याची गोष्ट आपणाला किती रसाल वाटते लहान मुलांनी तर ती नेहमी ऐकावी. मातापित्यांनी, गुरूंनी ती त्यांना अवश्य ऐव्यानी

/पालकाच्या हाती दिलेल बालक हे राष्ट्रच, निश्वाच, मानयतेच धन. त्याला जमल शिक्षण बाल, बळण लायल तशी याची घडण जडेल.] राम, कृष्ण, अर्जुन, भीम, शत्रुघ्न, ज्ञानेश्वरमहाराज, तुमाराम, शिवाजी-महाराज, रामदास, रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद-अशी विभूतिमालिका भारतानच घडविली ही तेजस्वी परंपरा भारतान अखंडितपणान चालायला नको का ?

बालपणी मुलाना काऊचिऊच्या गोष्टी अवश्य सांगा पण विसरू नका की या कळ्या आजच्या अणुयुगात उमलणार आहेत आज त्यांच्या शिरारून हरघडी जेट् विमान जात असतान, त्यांच्या डोक्यांना जियतिथ आधुनिक शास्त्राचा सचार दिसत असतो त्यांच्या मनात गोष्टी पडतान त्या स्पुटनिकच्या, अंतराळयानाच्या त्याला त्यांचा अर्थ कळू शकत नाही म्हणजे त्यांच्या डोक्याची गोष्ट सांगाच सांगा अन् आजच्या अंतराळवीरांच्याही ! ही भारत भूमीची बाल म्हणजे उधांच्या नव्या काळाची चाहूल आहे. तिच स्वागत करा-मायेन, आनदान, हौसेन, जबाबदारीन !]

— आम्ही वाळं भारतभूची !

(सामिनय संघट्टल)

आम्ही वाळं भारतभूची, ग,

चाहूल नव्या काळाची ग !

कावळा-चिमणिला वरं का-

घर शेणामेणाचं का ?

बंगली बांधु सिमिटाची !

नको भातुकलीचा खेळ,

जातसे तयामधि वेळ !

होस ग जेट् विमानाची !

भोंडल्यांचा आला फंटाळा,

घर रिंगण ग अंतराळा !

लागली वास स्पुटनिकची !

फार फार पूर्वाची गोष्ट. एक आटपाट नगर होतं. त्या नगरीच्या राजाचं नाव उत्तानपाद. त्याला दोन बायका होत्या. कशा ? कवि उद्धव-चिद्वन म्हणतात, " रूपवंती तयास दोन जाया, कनिष्ठेशी अत्यंत प्रीतिमाया, पद्मराणीची पडो दे न छाया." मोठ्या बायकोचं नाव सुनीति, धाकटीचं नाव सुरुचि. अर्थातच धाकटीवर राजाचं अतिप्रेम. पाण्याप्रमाणं प्रीती ही बरून खाली वाहत असते. एखाद्या माणसानं दोन तीन किंवा चार पाच बायका केल्या तर त्याचं सर्वांत जास्त प्रेम कोणत्या बायकोवर असेल हे ओळखायचं कोटक कसं ठरलेलं असतं. द्विभार्याप्रतिबंधक कायदे आता आपण केलेले असल्यानं या कोटकांची किमया आतांच्या तुमच्या आमच्या पिढीला कळणं तसं कठीणच.

सुनीतीला म्हणजे उत्तानपाद राजाच्या थोरल्या राणीला एक मुलगा होता त्याचं नाव ध्रुव. हा ध्रुववाळ पाच वर्षांचा झाला तरी त्याला पित्याचं दर्शन काही झालेलं नव्हतं. धाकट्या राणीसाहेबांनी—सुरुचिदेवींनी—पतिदेवांना मनाई केली होती ना सवतीकडे जायची.

आपल्या बापाला पाढायची उमुक्ता लागून राहिली होती धडवाला. एके दिवशी तो राज्याच्यान गेला. धडवाचा सायत्र भाऊ उत्तम राजाच्या मांडीवर बसला होता. धडवानं पिन्याची दुसरी मांडी पडकावली. उत्तमपादराजा त्या दोन्हीही मुलांशी लाडीगोडी करू लागला. पिन्याचं अंतःकरणच ते. कविकुलगुरु कालिदास म्हणताना,

“धन्यास्तदंगरजसा मलिनीमयन्ति !”

सुरुचीला ते दृश्य दिसलं नि तिच्या तळपायाची आग मस्तकान शिरली.

उपचंडे प्रोवाग्नि-शिखा टापी । म्हणे, ‘कवग बैगला राज-अंघी ॥
राय बैग गेळवी कवनूरी । धुव राश होईल निश्चये की ’ ॥

सुरुचीनं धडवाला राजाच्या मांडीवरून ओहून दागवत जमिनीवर आदळलं. त्याच्यावर संतापानं ओरडून ती म्हणाली “चालता हो ! चौबडे-पणानं राजपद मिळत नसतं. त्याकरता पूर्वपुण्याई लागते ! गतजन्मी देवाला व विसरला होतास ! आता या जन्मी तरी त्याची भक्ति कर !”

शरीराला लागलेल्या मारापेक्षा धडवाच्या यर्मी बसलेला घान अधिक वेदनादायक होना. तो रडत रडत माउळीरुडे धावला. सुनीतीला त्यानं सर्व घुर्षान सांगितला.

। धुव बोले, ‘तो देव कसा आहे । यसे कोठे तो सांग दवलाहे ॥
तया मागो अविनाश एक ठाय । पद मागो नटवी दुडी माय ॥

धडवानं निश्चय केला, आता असं म्यान प्राप्त करून घ्यायचं की जेथून मला कुणीही उठवू शकणार नाही. त्यानं भातेच्या ममतेचे पारा तोडले, राज्याचा लोम लायाटला, मनी इर्ष्या धरली अदळपदप्राप्तीची ! धडव निघाला.

सुनीतीला पुनर्विह अनावर झाला. उत्तमपाद राजाही धडवाच्या मागून धावू लागला. राजानं आश्वासनं पायला सुरुवान केली.

‘नको आठ देईन एक गाव’ । धुव बोले, ‘देईल देव-राव’ ॥
‘पाच गाव दीघले पीर आता’ । धुव बोले, ‘मागेन जगन्नाथा’ ॥
‘राय बोले, ‘देईन एक देश’ । धुव बोले, ‘देईल जगदीश’ ॥
‘अर्थ राज्य दीघले आण तूझी’ । धुव बोले, ‘देवाच लाज माझी’ ॥

‘सर्व राज्य दीपडे फिर मागे’ । भुव बोले ‘देईजे रमा-रंगे’ ।
 ‘स्नेह का रे सांडिला भुवा आजि । काळ-तोंडा जाहलो जगामाजी’ ॥
 भुव बोले, पितयास ‘सात देवा । आता येतो मी लोम असो दावा’ ।
 ‘हरी-मक्तीचा डोल फवा देही । अनू-ठापे फोंदल्या दिशा दाही’ ॥

वृत्तनिश्चयापासून ढळणारा तो ‘ध्रुव’ कसला ! वाटेत त्याला नारदमुनी भेटले. अढळपद प्राप्त करून घेण्याचा त्याचा निश्चय पाहून नारदांनी त्याला मार्गदर्शन केलं व “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय” हा वारा अक्षरी मंत्र शिकविला. अखंड तपश्चर्या करून त्यानं देवाला प्रसन्न करून घेतलं नि एकच वर मागितला,

भुव बोले, “मज भक्ति सदा देई । पद दीजे नुठवीं झुजी आई !”

∴ देवानं त्याला ध्रुवपदच देऊन टाकलं !

ध्रुवाख्यानाला खरं माना या प्रतीकज्ञमक मामा, आजच्या तरुण पिढीला व्यापासून पुष्कळच शिक्षता येईल. मला पुष्कळ तरुण विद्यार्थी, विद्यार्थिनी भेटतात. त्यांना परदेशी जाऊन उच्च शिक्षण घ्यायची इच्छा असते. “पैसा नाही !” ही त्यांची चरवर दिसणारी अडचण ही एक सत्रच असते हे मला बऱ्याचशा अनुभवानं कळून चुकलं आहे. जर्मनीत काम करून पैसे मिळवायलाच नंतर विद्यार्जनं करायला एक भारतीय विद्यार्थी तयार होता. त्याची भीड पडली म्हणून मी त्याला एका कारखान्यात नोकरी मिळवून दिली. तासाला ४ रुपये पगार ! कंपनीकडून आलेल्या पत्रात होतं, “आम्ही तुम्हाला ‘अकुशल कामगार’ (Unskilled worker) म्हणून प्रथम घेऊ !”

कामगारच त्यातही अकुशल हे शब्द वाचल्याबरोबर हा विद्यार्थी विथरला, त्याला अपमान वाटला ! तो अजून भारतातच आहे. दोन वर्षांपूर्वी त्याचं लग्नही झालं. संसारातलं त्याचं काम व कौशल्य प्रत्यंतराला येत आहे. त्याच्या भरन्या-पाळणा-दुरन्यांदा-दुस्त-आहे म्हणजे !

कोल्हापुराहून वडोद्याला बदली झाली तर नोकरीच सोडून देणारा वीर मला भेटला आहे. पुण्याच्या कन्येला अहमदाबादचा वर चांगला चावून आला होता, तर ती म्हणते, “जास्तीत जास्त मुंबईला राहणारं ‘स्पळ’ चालेल मला. शक्य तो सदाशिव पेठ, डेव्हन जिमखाना हा भागच वरा वाई !”

जिद्, ईर्ष्या, मडस्वार्सा, धाडस इत्यादि सद्गुण आमच्या वंगी केव्हा येणार? घ्यावं दागवून दिनेला दडनिधयाचा धडा माहीत आहे सर्गनाच; पण तो फारच थोड्यांच्या आचरणान येतो. ईमजीत एक म्हण आहे, "There is always room at the top!" उघ पदावर नेहमी रिकामी जागा असते!

पण आम्हांला उधमद हनं असुनं कुठं? अन् हवं असलं तर ते श्रमा-
रिना, तेरश्चयेंशिराय! सरकारी नोकरी बरी. एकदा 'पर्मनंट' झाल्यावर
मग पेन्शनचीही ग्वात्री. इकडचा कागद निकडे हलवला की झालं काम, बाकी
सारा आरामच आराम. शिक्षकाचं काम तर अयुतम असं समजलं जातं म्हणे!
शाळामास्तर, पोस्टमास्तर, निस्टेशनमास्तर ही 'मास्तरगयी' बहुप्रिय वैशिष्ट्या-
बद्दल प्रसिद्ध आहेच. या मंडळींना नाना प्रकारच्या सुट्या किंवा रजा पुप्पळ
मिळताना असा प्रवाद आहे. खरं म्हणजे विद्यादानाचं कार्य रिती पवित्र!
आमची संस्कृति सांगते:

गुरुर्ब्रह्मा, गुरुर्विश्वः गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात् पश्यत्, तस्मै धीगुरवे नमः ॥

अर्थात, शिक्षणकार्य हे पवित्र म्हणून शिक्षकाची नोकरी चांगली समजायची
नाही म्हणे आजकाल, तर खूप सुट्या मिळताना ना, म्हणून! खरंच, आमच्या
देशान जेवढ्या सुट्या घेतल्या जातान तेवढ्या जगान कुठंही घेतल्या जात
नसतील.

भारत हा परधर्मसहिष्णु देश आहे, तेव्हा प्रत्येक धर्माच्या सणामुदीला
काम बंद! योसोड्या वीरपुरुषांच्या जयंतीचा सुंठवडा खायला नि त्यांच्या
श्राद्धदिनाचे पिंड रिचवायला सवड हवी म्हणून कारखान्याला टाळा! एका-
दशी, शिवरात्र, गणेशचतुर्थी, दसरा, दिवाळी इत्यादि सण आमच्या पंचांगात
एका वेळी येत असले तर ते तुमच्या पंचांगात येताना दुसऱ्याच वेळी! ठीक
आहे, सान्याच पंचागांतल्या सर्वच सुट्या भोगून टाकू म्हणजे झालं. कौटुंबिक
स्वरूपाच्या समारंभाकरता रजा घ्यायला नको का! कोणाची पन्नाशी किंवा
साठी उलटली तर त्या मेजवानीला जाणं अवश्यच. जावळाला, मुंजीला,
लग्नाला, लग्नानंतर व्हायच्या 'अल्पावश्यक धर्मसंस्काराला,' वारशाला रजा तर
पाहिजेच पाहिजे.

सुट्टीच्या मट्टीतच आम्हाला सुखाची ऊब मिळते, सुट्टीशी गट्टी करून
आम्ही पगार खातो, सुट्टी मिळविण्यातच आमची मति चालते, सुट्टीशिवाय
आम्हाला गति नाही ! आमची मोक्षप्राप्ती साभावलेली असते ती सुट्टीतच !

★
- सुट्टी पडली, चंगळ झाली !

बहाहा ! बाहवा ! थावी टाळी !
सुट्टी पडली ! चंगळ झाली !!!

कधी " सफाई, " कधी ग्रामदिन,
कधी वृक्षदिन, कधी वचतदिन,
बाज बालदिन, उद्या नियोजन !
मंत्री आले ! थांधा फायलि !

निमंत्रिले हो दिल्लीश्वरना,
पायांभरणी ! फीतकतना,
उद्घाटायी धीजयोजना !
घरणच फुटले, गंगा आली !

मतदानाला हवीच सुट्टी,
ती 'वाहेरी' ! हफिसा सुट्टी,
सुट्टी ! नेते गेले वरती !
वित्तर्जनाला रक्षा सजली !

कुणि जन्मो वा, मरो, रडो वा,
हरदिन लाभो सुट्टी-मेवा,
वडती वाढो, टी. ए. सावा,
कामावाचुनि पेन्शन घडली !

धुवाला सुट्टीची सुखासीनता नको होती. त्यानं राग्यावरही पागी
सोडलं ते त्यानून धेड अशा ध्येयाच्या सिद्धीसाठी ! आदमुनि हे अलीकिक

गुरू त्याला भेटले, त्यांनी धुवाला एरूच मार्ग सांगितला अखंड प्रमाचा,
शरीरशुद्धाचा, मनस्त्वाचा, तपस्येचा! सद्गुरूला सच्छिष्य मिळाला
सच्छिष्याच लक्षण सांगताना श्रीसमर्थ म्हणताना,

मुख्य सच्छिष्याचे छान । सद्गुरुवचनीं विश्वास पूर्ण । अनन्यमात्रे शरण ।
त्या नांव सच्छिष्य ॥ शिष्य पाहिजे धारिष्ट्याचा । शिष्य पाहिजे दृढमत्वाचा । शिष्य
पाहिजे उत्तम कुलीचा । पुण्यशील ॥

। कुठ तो ध्रुवशिष्य नि कुठ आजचे विद्यार्थी ! आजकाल शास्त्रांलेजला
जाणारे बहुमध्य विद्यार्थी नाय शिकताना ? त्यांना पहिला धडा पढविला
जातो मित्याचरणाचा लाखो रुपयांच घरच उपन शेरध्यानच बसविण्या-
करता छोटे दाबले कसे पैदा करावे याचा श्रीगणेशा त्याला प्रथम पालकच
देतात एवढीशी फी मुटुमिष्याकरता अमोव चातुर्यांन याचविलेला हा
पैसा म्हणे “ स्पेशल क्लासेस ” कडे कानी येतो ! सध्या, आमच डोक हें
अस चालत खर की नाही ? हजेरी शास्त्र नि ‘अभ्यास’ क्लास न म्हणे !
शास्त्रांन दगल अन् क्लासांन म्हाल होणार याच !

गुरुजींना ‘ धडा शिकवण्यासाठी ’ आजकालचे विद्यार्थी बद्धपरिकर !
‘ मुली ’च्या जाण्यापेण्याच्या घणा त्यांना तोंडपाठ. त्याची आचरट चेशा
करण्याचा नित्यपाठ कधी चुकायचा नाही नटनट्टीच्या आवडीनिवडीच्या
गाथा त्यांना मुखोद्गत ! ‘ पेपर ’ कठीण काढला म्हणून सर अथवा टपास
करून दगल उढामिष्याची कलाही त्याच्या अंगी मुरलेली गल्लीबोळान
गाठून गुरूला ‘ प्रसाद ’ देणाऱ्या शिष्याच्याही गोष्टी मी ऐकल्या आहेत

गुरूही आपल्या परीन जे अनेक दग करतान त्याचे रंग शिष्यांना
पुरेपूर परिचिन असताना. शास्त्रांना मिळणारा सरकारी अनुदान वाटवून
मिळावी निदान कायम राहावी याकरता अनेक शिक्षक ज्या विविध हितमती
लढवितात त्या बटवून घ्यायच्या असताना शेरगी शिष्यांनूनच गुरूच्या
तोंडानर तबाबूच्या घुराची काळोखी सोडायला शिष्यांनी तरी का म्याव ?
आजचे नित्येक गुरू शिष्यांनूनवीच तर नित्या-सिगरेट्स आणताना ना !
असल्या गुरूंना समर्थांनी हाणलेला हा टोला ऐका ॥

शिष्यांनी न लाबिती साधन । न करविती हृदियमन । येने गुरु अढक्याचे
तीन । मिळाले तरी गळवे ॥

चंद्रमंगळावर अधिष्ठात ठेवण्याकरता घडपडणाऱ्या शिष्यांना मार्गदर्शन करणारे काही गुरुवर्य आजही जगात आहेत. धन्य त्यांची ! अदळ ध्रुव-पदाचा मार्ग दाखवणारे नारद होऊन गेले कितीयेक शतकांपूर्वी. असे गुरु आज आम्हाला हवेत !

जयति जयति माया यस्य काया धत्तस्ते ।
भुवनचरमनेकं केवलं चाकलय्य ॥
ध्रुवपदमपि यातो यत्कृपातो ध्रुवोऽयं ।
सकलकुशलपात्रं ब्रम्हपुत्रं नतोस्मि ॥

—अर्थ : ३—

★

सुविचार

✓ विद्यया शस्यते लोके पूज्यते चोत्तमैः श्रद्धा ।
विद्यादीनो मरुः प्रागुः समायां नैव शोभते ॥
विद्या मित्रं प्रयासेषु भार्या मित्रं गृहेषु च ।
ध्याधितस्पीपथं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥

—माघ

मना भेट घारिष्ट जीवी घरावे ।
मना बोलणें नीत खोशीत जावे ॥
स्वयें सर्वदा नम्र थाचे वदावे ।
मना सर्व खोशांत रे नीवयावे ॥
मरियेरीण नाजापरी बोलिजेते ।
परी चित्त दुश्चित्त ते छज्जीते ॥
मना कल्पना घोट सेपट घावे ।
तया मानवा देव कैसेनि पावे !
पदीने पदी धार्यकाची करावी ।
सदा संगती सगळ्याची घरावी ॥

—समर्थ रामदास

प्रेम करा आणि विद्या मिळवा !

धनसंपन्न माणसावर किंवा रूपवान स्त्रीवर पुष्कळदा अकारण संकट येतात. श्रीमंती आणि सौंदर्य वाळणं हाच त्यांचा गुन्हा ठरतो त्यांनी स्वसंरक्षणाची सिद्धता अहोरात्र ठेगलीच पाहिजे. भारतमाता स्वतः. निरुपद्रवी खरी पण सर्वांगसुंदर सुर्यभूमि अशी तिची ख्याति प्राचीन कालापासूनची. आमच्या देशावर मेहमीच जी परचक्रं येतात त्यांचे कारण हेच. आम्ही स्वतः तटस्थ राहायचा मंत्र जपला तरी तो मंत्रयज्ञ निर्भिन्न पार पाडू घ्यायचा नाही असा पण जर शेजारच्या शत्रुराष्ट्रांनी केला असेल तर ? देवादिगांच्याच गोष्टी बघा ना ! हिरण्यकश्यपून् अति उग्र तप करून देवांकडून धर मारून घेतला,

नांतर्बहिर्दिवा नस्तमन्यस्मादपि चायुधिः ।
न भूमौ नाग्नरे मृत्युर्नरेणपि मृगेरपि ॥

हे देवा, मला मृत्यू घरात किंवा घराबाहेर नसावा. रात्री आणि दिवसाही नसावा. तू उत्तम केलेल्या सुप्तांपासून अथवा एखाद्या शस्त्रानं, मनुष्या-करवी अथवा पशूंकडूनही माझा वध होऊ नये. मला पृथ्वीवर अथवा आकाशातही मृत्यू भेटू नये !

परमेश्वराबरोबर दैन्यानं केलेला हा पंचशील करारनामा. दुष्टबुद्धि दैत्यांची अपेक्षा अर्थातच अशी की हा करार फक्त परमेश्वराने वधनकारक; आपण आता त्याची हद्दी नरम करायला काय हरकत आहे ? देवांना वाटलं, आपण ज्या हिरण्यकश्यपूला एवढे मोठे दान मानपत्रासह दिले तो आपणांशी कृत्तव्य कसा होईल ? देवांना देखील क्षणभर विसर पडला की,

उपकारोऽपि नीचानामपकारो हि जायते ।
पयःपानं भुजंगानां केवलं विप्रवर्धनम् ॥

हिरण्यकश्यपू सापाप्रमाणे उपकारकर्त्यांवरच उलटला. साधुसंतांचा छळ

करायला सुठवात केली, देवांनाच बंदीत टाकायची तयारी केली त्यानं ! असं उलटलं हे पंचशील. कलियुगात भारताच्या अंगाशी एकदा आलं होतं ना तसंच !

! हिरण्यकश्यपूनं कमालीचा मुत्सदीपणा लढवून 'असा' करारिनामा करून घेतला, की त्यामुळं देव निःशस्त्र ठरले, हिरण्यकश्यपूला अमरत्व प्राप्त झालं. देवांनी आपल्या हातानं आपल्या गळ्याला लावायचा फांस त्या राक्षसाच्या हाती दिला अन् त्यानं तो करवचून आवळायला सुरुवात केल्या-नंतर मग देवांचे डोळे उघडले. आता काय करायचं ?

मग भगवान् विष्णूंनी कायद्याची फोटेकोर दृष्टी वापरून त्या 'करारांतून' सुटायची शक्कल लढवली. त्यांनी नरसिंहाचा अवतार घेतला. नरसिंह धड पशूही नव्हे अन् मानवही नव्हे ! नरसिंहानं हिरण्यकश्यपूचा कोयळा बाहेर फाडला तो नखं वापरून, कारण शस्त्र वापरायचं नाही असं ठरवलं होतं ना. विष्णूंनी या दानवाचा बध केला तो सायंकाळी, उंबरठ्यावर बसून नि 'त्या' घुनघ्न राक्षसाला मांडीवर घेऊन ! करारांतली सारी कळमं पाळून शत्रूचा निकाल लावण्याकरता देवांना देखील नव्या नखशस्त्राचा शोध लावावा लागला, एक विलक्षण अवतार घ्यावा लागला !

युद्धाच्या निमित्तानंच केवढे तरी मोठमोठे शोध लागत आले आहेत. देवांच्या राज्यात जे झालं तेच मानवी इतिहासात घडत आलं आहे. दारू-गोळ्यापासून तो आजच्या अणुबाँबपर्यंतची कितीतरी संशोधनं रणांगणं जिकण्यासाठीच झाली. चंद्रमंगळावर स्वारी करण्याकरता म्हणून आता रॉकेट्स, स्पुटनिक नि वेगवेगळ्या नावांची अंतराळयानं प्रदनक्षत्रांशी स्पर्धा करत आहेत. या स्पर्धेतून नवी महायुद्धं तर उद्भवणार नाहीत ना ! उद्भवलीच तर पुढची युद्धक्षेत्रं चंद्रमंगळावरचीच निवडली जावीत. तेवढे अशुभ जरा दूर तरी घडेल.

देवादिकांच्या कया मनमोकळेपणानं सांगता येतात. त्यामुळं माझ्यासारख्या कीर्तनकाराची चांगली सोय होते. देव काही खुलासे, प्रतिखुलासे, निरपेक्ष करत नाहीत किंवा अग्रनुकसानीचे खटले आमच्यावर करत नाहीत. त्यांचे काही आणीबाणीचे अथवा संरक्षणाचे कायदे असले तर त्यांची अंमलबजावणी व्हायची तीही नं-त-र ! चित्रगुप्ताच्या बहीरील नोंदी सांपडतील तेव्हावी ती गीष्ट

गोष्ट-धुनीच आहे अन् देवादिकांचीच. एकदा देवांचं नि दैत्यांचं एक घनघोर युद्ध माजलं अन् देवांचा सनत पाडाव होऊ लागला. देवांचे योद्धे-मेले म्हणजे मरूनच पडत. दैत्यांचे मेलेले सैनिक मात्र पुन्हा जिवंत होऊन संप्रामात दुष्पट बळानं भाग घेत. कारण दैत्यांचे गुरु शुक्राचार्य यांच्याजवळ संजीवनी-विद्या होती. मंत्राच्या सामर्थ्यानं ते दानवसैन्याला जीवदान देत. देवांना ही विद्या अवगत नसल्यानं साहजिकच त्यांचं सैन्य-बळ खचू लागलं नि त्यांना लागोपाठ पराभवाने तडाखे खावे लागले.

संकट आलं म्हणजे त्यातून सुटण्याच्या नवनव्या युक्त्या माणसालाही सुचनात, मग देवांचं काय ! शुक्राचार्याजवळची संजीवनी-विद्या या ना त्या उपायानं हस्तगत केली पाहिजे असं शेवटी देवांनी ठरविलं. चौर्यकर्म म्हणता ! युद्धान आणि प्रणयात सारं काही माफ असतं म्हणे ! युद्धशास्त्रांत नीति एकच असते : शत्रू तो शत्रू, त्याला कोणत्याही साधनानं घुळीला मिळवणं हा युद्धनीतीला पहिला पाठ !

देवांनी ठरविलं की दैत्यांजवळची ही विद्या पंदा करण्याकरता कोणातरी चतुर हैराची शत्रुपक्षात पाठवणी केली पाहिजे.

ती विद्या साषाया देवांनी सद्विचार आठविला,

शुक्राकडे स्व-गुरु-सुत कच विनवुनि युक्ति कथुनि पाठविला !

—मोरोपंत

देवांचा गुरु बृहस्पति. त्याच्या पुत्राला म्हणजे कचालाच शुक्राचार्या-कडे पाठवावं अर्ज एकमतानं ठरलं ! कचाला सर्व प्रकारचं शिक्षण देण्यात आलं. कर्म बोलावं, कसं चालावं, कसं वागावं, शत्रूच्या पोटांत शिरून त्याची विद्या कशी मिळवावी, कोणत्याही मोहात कसं गुरफटून जाऊं नये वगैरे सर्व गोष्टी कचाला पटविण्यात आल्या ! दैत्यगुरूची सेवा करण्याच्या मिशनं देवगुरूचा पुत्र निघाला ! केवदा धोका होना त्याला, केवदा जबाबदारी होती त्याच्यावर. शत्रूच्या जवळपासच हळी मारण्याला तो निघाला होता !

हेरमिरीचं काम हे असंच धोक्याचं असतं. सीतेचा शोध घ्यायला निघलेल्या हनुमान काय किंवा विजापुरात, मोगल यांच्या दरबारांतली वित्त-वाननी शिवाजी महाराजांना आणून देणारा बहिर्जी काय, सारे प्राणावर उदार

होऊनच, गुप्तचराची कामगिरी करत. एका राष्ट्राची अणुविषयक किंवा इतर शास्त्रीय संशोधनं दुसऱ्या राष्ट्रांना पुरविणारा हेर सापडला तर त्याला विजेच्या खुर्चीवर, वंदुकीच्या तोंडी किंवा फासावरून यमसदनीच पाठविलं जातं आजदेखील.

कच शुक्राचार्यांसमोर उभा राहिला नि म्हणाला, “हे गुरुवर्य, मला आपली सेवा करायची इच्छा आहे !”

“अरे, पण तू देवांच्या, गुरूंचा, नृहस्पतीचा मुलगा आहेस; तू तर शत्रुपक्षातला ! तुला कसं घरी ठेवून घ्यायचं ?” शुक्राचार्यांनी शंका विचारली.

हेरगिरीत खरं बोलायचं असतं ! आपल्या प्राणावर उठलेल्या शत्रूचा कंठ चिरायच्या योजनांत नीतीअनीतीचं सव्यापसव्य मांडायचं असतं ?

[साळसूदपणाचा आव आणून कच म्हणाला, “गुरुवर्य, माझे आणि माझ्या बापाचं पटत नाही !” अलीकडे वर्तमानपत्रांत जाहिराती येतात त्या ठेक्यात त्यानं बड्ड्या असं सांगितलं असावं, “देव नावाच्या बार्ड लोकांच्या संगतीनं माझा बाप विघडला आहे. त्याचा माझा काही संबंध नाही, आम्ही विभक्त झालो आहो. सर्वांना जाहीर व्हावं !”

गोड भाषा आणि विनम्र वागणं या गुणांच्या जोरावर त्यानं शुक्राचार्यांवर छाप पाडली. गुरुकन्येवर तर त्यानं जणू मोहजाल टाकलं. होय. शुक्राचार्यांना एक अतिसुंदर, तरुण, प्रेमळ कन्या होती. तिचं नांव देवयानी. आपल्या सफाईदार, सम्य निःसुसंस्कृत वर्तमानं त्यानं तिचं हृदय जिंकलं. देवयानी कलासक्त होती. तिला नृत्यसंगीत प्रिय होतं. अम्यास व गुरुगृहीची कामं सांभाळून कच त्या युवतीला त्या कलांचं शिक्षण देऊ लागला. ती त्याच्यावर पुरती भाळून गेली. नृत्याच्या पदन्यासाला तिच्या हृदयातल्या प्रणयस्पंदनाची साथ ! संगीतांतल्या तानांशी जमू लागला तिच्या शरीरसंवेदनांचा ताल !

शुक्राचार्यांना तर असं वाटू लागलं की वस्स, शिष्य असावा तर असा. तो त्यांच्या सेवेत रतिभरही चुकत नसे. त्यांच्या गायींना देखील तो प्यार झाला होता. चरायला जायचं तर कच चरोवर हवा असं त्या पशूंना देखील वाटायचं. कचाचा वेशुरव त्यांना मुग्ध करी, त्याचा करस्पर्श आपल्या पाठींना व्हावा म्हणून ते गोधन आसुसलेले असे. शिष्याच्या या परमभक्तीवर शुक्राचार्य नितांत खूप होते !

दानपातल्या दुशार लोकांना मात्र दडकू दडकू यचाच्या हेतूदल साधार शका येऊ लागली नंतर तर त्यांनी नसरी गात्री पटली की, नियमशील शिष्याच मोग घेऊन आले-या दा प्राणी नक्कीच देवांचा हेर, सजीवनी मिठा पळवून नेऊ इच्छिताच चोरच असण पाहिजे एके दिवशी गाथीना चारायला घेऊन तो अग्न्यात गेल्या असता त्याला काही दानपांनी ठार बेल नि त्याच प्रेत दिस पशूना गाऊ घात

सांजवेळ झाली गाथी घरी आल्या. त्यांच्या गळ्यातल्या घटांच्या मजुळ आवाजान देवपानीच्या चितवृत्ति थारल्या गाथीच्या पाटोपाठ मायचा कचाचा रोजचा परिपाठ होता ना ! शुभाचार्यांच्या चित्तालाही समाधान झाल त्यांच्या सध्यासळच्या अग्निहोत्रात या शिष्यपराची पुष्कळ मदत होत असे त्यांना.

गाई गोठपात गेल्या नि शांत उम्या राहिल्या त्यांच्या मागोमाग येणारा देवपानीचा दृढपेभर आला नाही. शुभाचार्यांच्या सध्येची पूर्व-सपारीही झाली नाही, कारण त्याच्या शिष्योत्तमाचा पचाच नव्हता !

गाई गृहासि आल्या, मावळला रविहि, कच न आदळला ।

तेव्हां योडुनि पुनि-नग उरु-मुता-युदिभूमिला दळला ॥

—मोरोपत

देवपानीचा धीर झुगला मोरोपत सांगतात, “शुभसुता गहिनरली, न्हाणी तदुरस्पळासि अरु तिचे !” प्रियकराच्या गिरहदु खामुळ तिच्या टोळ्यांतून गळणाऱ्या अश्रूंनी तिच्या उरोभागाला स्नान घातल ती बापाला म्हणाली, “कचाची नि माही पुन्हा भेट घडवून घ्या, नाहीतर मी प्राणत्याग करीन !”

शुभाचार्यांच पितृहृदय लेकीकरता कळकळल त्यांनाही तो लाडका शिष्य हवा होताच त्यांनी सजीवनी मिथेचा उपयोग केला लांडग्यांची पोट फाडून कच त्या पितापुत्रांच्या समोर येऊन उभा राहिला ! हळू हळू देवपानी-कडून आपल्या पुनजन्माची कथा कचाला समजली, तशीच दैत्यांनाही समजली गुरुवन्द्येभरता पुल आणावी म्हणून तो एकदा बाहेर पडला नि पुन्हा दैत्याच्या शस्त्राना बळी पडला या वेळी मात्र दैत्यांनी त्याच्या प्रेताची

खांडोळी खांडोळी करून ती नदीत फेकून दिली. पुन्हा देवयानीनं हट्ट धरला. शुक्राचार्यांनी संजीवनी वापरून कचाला दुसऱ्यांदा पुनर्जन्म दिला. लाडकी लेकर कचावर अनुरक्त आहे हे त्यांनी कधीच ओळखलं होतं. मनाशी ते म्हणत असावे, “काय देवाचा खेळ असतो पाहा ! खुद्द शास्त्राच्या गुरूच्या पुत्रावर माझ्या कन्येचं प्रेम बसावं ना !”

प्रेमाचं हे सारं असंच असतं. कोणाचं प्रेम कुणावर का नि कसं बसलं याचं पृथक्करण करायला शास्त्रं असमर्थ असतात ! प्रीतीपुढे कायदा कमकुवत ठरतो, शस्त्रांची धार बोट पडते, साम्राज्याचं सामर्थ्यही दुबळं बनतं. जियं कधीही सूर्य मावळत नव्हता अशा साम्राज्यावरही एका स्त्रीच्या प्रेमा-करता लाय मारणारा प्रेमावीर तर अगदी परवापरवाचा ! पापी लोळण घेणाऱ्या राजैश्वर्याला मीराबाईनं तुच्छ मानलं, तिचं मन गेलं होतं गोपीबध्नावर !

★

— मनोमनी उमजली !

(केदार)

न कळे सांगुनि, नुमजे बोलुनि,
नयनी ती उमलली —
प्रीति ही मनोमनी उमजली !

गोरी कमलिनी, भुंगचि काळा—
त्याच्या गुंजनि कशी रंगली ?
भोळा शंकर, क्रुद्ध भयंकर,
सुंदर गोरी तयास भुलली !

सागरि प्रेमा अलोट भरती,
दूर चंद्रिका जरी चमकली !
राजसंपदा, सुंदर पतिला,
त्यजुनी मीरा प्रभुपदि रमली !

पुन्हा एकदा घोटाळा झाला, धनर्ष ओढवला. राक्षसांनी तिसऱ्यांदा कचाला मारलं. या वेळी मात्र राक्षसांनी कमाळीचं डोकं लटवलं. त्यांनी कचाच्या प्रेताचं पीठ करून ते जाळलं आणि ती राख सुरेच्या पेथ्यात घातली. अन् ती मदिरा त्यांनी शुक्राचार्यांनाच प्यायला देऊन कचाचा पुरता वंदोवस्त करून टाकला. आजकाल मारताला आलेले परके हेर खुशाल राजधानीतल्या विमानतळावरून स्वतःच्या विमानानं आरामात निघून जाताना, तसं दैत्यराज्यातमुद्दा चालत नसे पूर्वी. नाहीतर कचाला तीनदा कशाला मरावं लागलं असतं !

वस्त ! शुक्राचार्यांच्याच पोटात गाढून टाकलेल्या कचाचा आता पुरता निःकाट लागला असं समजून राक्षस आनंदित झाले, निर्भय झाले. पण कच होता देवांचा हेर. शहाणासमर्ता, शिक्कारदलेला, हेरगिरीत पक्का मुरलेला. त्यानं एक नामी चौर्यकर्म कधीच केलेलं होतं. त्यानं चोरलं होतं देवयानीचं हृदय ! ती कामिनी कचाचा अभिलाप करत होती. तिच्या प्रणयाचा काठोकाठ भरलेला कुंभ प्रीतीदेवावर वरायच्या अभिप्रेका-साठी कधीपासून सिद्ध होना, आतुर होना पण पुन्हा एकदा ती त्या प्रियदर्शनाला मुरली.

देवयानीनं पित्याजथळ आस्मान माडला. “बाबा, माझा कच मला द्या ! त्याच्याशिवाय माझं जीवन व्यर्थ आहे. मला कच ह्या. तो दिसला नाही तर मी प्राण देईन !”

लाडमी लेकर झाली म्हणून तिचे तेच तेच लाड पुरवायचे तरी कितीदा ! शुक्राचार्य बैतागून गेले

शुक्र म्हणे वत्से मी बांचणितो परि पुनः पुन्हा मरतो !

आग्रह करुनि म्हणसी, ‘प्रेत गति-गतहि कच पुन्हा परतो’ ॥

देवयानीनं अगदी हड्डि घरला तेव्हा पुन्हा एकदा सजीवनी - मग योजूत आचार्य म्हणाले, “वत्सा, कचा ! ये !”

“ओ” आचार्यांच्या पोटातून कचानं उत्तर दिलं, “मी आपल्या पवित्र उदरात अगदी आनंदात आहे, गुरुमहाराज !”

गुरुजींच्या पोटात गोळी उडाला. त्याच्या डोक्यांना क्षणभर अंधारी

आली नि मग त्यांचे डोळे पुरते उघडले. दारूचा प्रताप बरं ! मघात कस-
लाही पदार्थ मिसळला तरी चालतं हे गटारगंगेचं तीर्थ पिणाऱ्या कलियुगीन
मदिराभक्तांना माहीत आहेच. गावठी दारूत जो मालमसाला घालतात त्याची
यादी मग एकदा परवा ऐकायला मिळाली नि प्रथम मासं पोटा टक्कं लागलं,
डोळ्यापुढं काजवे चमकले, नंतर बंगाला घाम सुटला, आणि मग घेरी यायला
लागली. ही यादी सांगू म्हणता ? पण नकोच. माझ्या सज्जन श्रोत्यांनी
इथं बेशुद्ध पडायं अशी माझी इच्छा नाही !

दारूत प्रेताची राख मिसळली होती; दैत्यांनी आणि त्या ज्ञानी गुरूनं
ती खुशाल दोसली होती ! आजचे मदिराकार असली मिश्रणकला या दैत्या-
पासूनच शिकले की काय कोण जाणे ! दारूचे दुष्परिणाम शुक्राचार्याला
कळायला इतका प्रकार व्हायला लागला. कचाची राख त्यांच्या पोटातून बोलू
लागली. वा ! आजकाल जर असं काही घडलं तर 'पिणाऱ्या'च्या पोटातून
माणसंच काय पण सूकरासारखी अमर जनावरं देखील ओरडू लागतील,
नाही का ? अहो, वेगवेगळ्या वनस्पति, देशीपरदेशी खतं, नवसागर, रईचा
चीक, अमोनियम सल्फेट यासारखे पदार्थही पोटात गुरुगुरू लागतील. एक
नवीनच रीत संगीत ऐकायला मिळेल बाकी आपणाला.

स्वतःच्या पोटावरच बेतल्यावर मग त्या वृद्ध शुक्राचार्यांना सद्बिचार
सुचला. त्यांची शापवाणी कडाडली,

“ जो विप्र आजपासुनि मद्यप्राशन करील तो पापी ।

ब्रह्म-भ्रा-सम निश्चित, ” असि मर्यादा स्वये कवि स्थापी ॥

करून करून भागली नि देवपूजेला लागली, असं म्हणतात ना
संजीवनीमंत्रानं जियंत झालेला कच गुरूचं पोटा फाडून बाहेर येऊं
शकला असता. लांडग्यांच्या शरीरांतून तो आला नव्हता ? पण गुरू मेले
असते ना ! त्याला गुरूपासून अजून मंत्रविद्या शिकायची होती. म्हणून तो
लवाड गोड भापेत म्हणतो कसा,

“ निर्मेय वसेन काल क्रमुनि पवित्रोदरं असाचि मुलें ।

न हित गुरुदर-दारण निघतां मज निदवील साधु-मुलें ”

आता आली का पंचादित ? लेकीभरतां कचाळ्या पोटावाहेर काढाया तर
स्यन चं मरण ओटणार !

शुन म्हणे, 'कन्ते, कच झुजि विशावनि निघेल माहेर ।

हा तरणाचि, परि तुसें का कुव्यसनीं बुडेल माहेर ।' ॥

वापाच्या मार्गून, माहेर बुडवून देण्यानीला कमलं मुख मिळणार !
ती म्हणाली, " वदता हें अशुभ काय हो तान ! व्हावे दोघेहि मला ! " तिच्या
प्रियकराही ह्या नि पिताही ह्या ! कचाळ्याही तेच हयं होत. कारण त्यामुळच
तर संजीवनी-विद्या त्याच्या घशात आपोआप येऊन पडणार होती.

देण्यानीनं अथूचा दूर वाहिलेला तिचा शोक पाहून त्या वृद्ध पिण्याचं
कोमल अनुराग कळायला, हळहळलं, तळमळलं. कन्येला पिताही ह्या
नि प्रियकराही. मोठाच पेच होता तो पण कन्याप्रेमान जिंकली.

शुक्राचार्य कचाला म्हणाले, " प्रिय शिष्योत्तमा, मी आता तुला
संजीवनीविद्या शिकवितो. सारे मंत्र चांगले मुखोद्गत कर. मग माझं पोट
फाडून बाहेर ये नि त्या प्रियेच्या वज्रार मलाही प्राणदान दे ! "

गुरूच्या पोटात वसलेल्या कचाच्या पोटात हर्ष मानला नसेल.
त्याला झालेल्या आनंदाच्या गुदगुत्यामुळ शुक्राचार्याच पोटही कदाचित्
दुखल असाय, त्यांना मात्र वाटल असेल, कचाला बाहेर यायची धाई
झालीय. अर्थात् त्याला जरूर धाई झाली होती अन् तो गुरुजींच्या उदरातून
संजीवनीमंत्राची पारायण करत बाहेर पडलाही ! शिष्यान आपल वचन पाळून
गुरूला जीवदान दिल, गुरूची विद्या गुरूलाही फळली ती अशी. देवांना
ही वानमी आणखी मोणतरी गुंतचराऊन कळली. सुरा आणि अमृत दोमून
ते देवताबरोबर, अप्सरांसोबत नाचू लागले. गंधर्वकिन्नरांच्या गाण्याप्रजापत्याला
रगत भरली. आनंदाला हर्ष झाला, गायनायक ताना उमळल्या, सुरेला निशा
चढली ! देवाना संजीवनीशास्त्राची किट्टी सापडली होती ! त्यांचा उल्हास
स्वर्गात मावेना !

शिष्यान घडविलेल्या आपल्या पुनर्जन्मावर गुरु प्रसन्न, प्रियकर
नि पिता याच्या पुनर्दर्शनमुळ देवयानी प्रफुल्लित, तर संजीवनीविद्या
जिंकल्याचा कचाला यशोन्माद !

दैत्यांची दैवगती मात्र लवकरच मंगणार होती.

देवयानीची प्रीतिवेल कधीपासून बहरली होती. त्या कमनीय तनु-
लतिकेच्या रोमरोमांवर प्रणयकलिका नटूनथटून बसल्या होत्या—लाजून, मुरकून,
तोंडावर पदर घेऊन ! हळूहळू पदर बाजूला गेला, कळ्या उमलल्या, प्रीति-
फुलं हसू लागली, त्यांचा मधुर सुगंध आसमंतांत दरवळू लागला. देवयानीच्या
प्रेमपूर्तीचा मंगल समय जवळ आला होता. मदनग्वरानं विव्दळ झालेल्या
त्या विदुषीला स्त्रीसुलभ विनयाचाही विसर पडला. उसळत्या यौवनाच्या
उन्मादात तिने विनविलं,

शुकसुता तव कहत विनयसे विनती मुनो हमारी ।

मेरे मनकी बात कतो अब दासी भई तुमारी ॥

★

— प्रेमकुंभ मम अमाप भरला !

(मालवस)

प्रेमकुंभ मम अमाप भरला—

सांडे काठोकाठ,

सजणा, दे तव हृदयी बाट !

तूं शत्रूचा दूत राजसा,

मन्मनिचा सग्राद !

कर्तव्यावरि केली, माझ्या

प्रीतीने रे गात !

पुनर्जन्म तुज तीन ! मजमुळे—

संजीवनी मुखात !

विद्येसह ने मजहि जीवनी—

सजवूं अंतरपाट !

मीलनविव्दल मी नववाला,

तुझ्याविना ना चैन मनाला !

हृदयहरण केलेस सुंदरा—

तनमनिचा हो नाथ !

कचाला आश्चर्याचा, विस्मयाचा धक्का बसला. म्हणजे तमं नाटक
केल त्यान, कारण देव्यानीच्या मनातला प्रश्न त्यान कधीपामून अपेक्षिला
होता तो म्हणाला,

त्या उदरी वस तुझा तेथे माझाहि हे असे नाते ।

केवि करग्रहण करू समत धर्मासि जे असेना ते ॥

“ देव्यानी, तुझ्या पित्याच्या पोटी मी आताच जन्मलो नाही का ?
ते हा आपण भाऊवद्दीन झालो. तू आता माझी लाडकी ताई झालीस तुझ्याशी
लग्न करण पार ठरणार नाही का ? ”

★

— मी दादा, तू ताई !

मी दादा, तू ताई !

नाते अपुले लोभस, सुंदर !

बहीण विदुषी, प्रेमळ रत्ना,

सौदामिनि जणू उजळी गगना,

भाउविजेची साग वामना !

वधुभगिनिचा वध मनोहर !

प्रेमपूर्णासिंठी सर्वस्वाच दान व्हायला मिद्ध झालेली रमणी प्रेम्भग
झाला तर प्रियकराचीच कडी वैरीण बनते देव्यानीच्या प्रणयाराधनेचा घडा
भरत आला होता, ऐन वेळी कचानच त्याला तडा पाडला देव्यानीन क्रुद्ध
होऊन कचाला शाप दिला, “ माझा आशामग करून तू चालला आहेस मी
तुला शाप देते की, तू जी निघा हरण करून जात आहेस ती तुला पल्लवद
ठरणार नाही ! ”

कचान या शापाला शापानच प्रत्युत्तर केले,

१. पदवीन ज्यासि विद्या ही त्यासि फळेळ तूहि घे शाप !
 २. परि कोणीही श्रमिस्त न वरीळ तुझे तुला फळो पाप ॥

कचानं विचार केला, “ माझी संजीवनी विद्या मला फळप्रद ठरणार नाही, तर नाही. मी ती ज्यांना ज्यांना शिकवीन त्यांना तर उपयुक्त ठरेल ना ! ”

केवढी ही कल्पकता, कोणत्या प्रतीची कर्तव्यनिष्ठा ! किती कष्ट उपसून, अक्षरशः तीनदा मरण सोसून, देवघानीसारख्या सुस्वरूप कामिनीच्या मोहापासून अलिप्त राहून कचानं देवांची कामगिरी पार पाडली !

आज भारताला अनेक शस्त्रांचं, शस्त्रास्त्रांचं, अणुसंशोधनाचं, अंतराळ-प्रवासतंत्रांचं ज्ञान हवं आहे. साहजिकच आपलं सरकार हजारो विद्यार्थ्यांना दरसाल परदेशात पाठवितं, बरोबरच आहे ते.

यस्तु संचरते देशान्यस्तु सेवेत पण्डितान् ।
 तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैल्यिन्दुरियाम्भरति ॥

समर्थही म्हणतात,

- इरेचे दुरी जाती । नाना विद्या शिकती
 विद्येने वाढताती । भाग्यवंत मानिती
 गावीच वाढताती । ते करंटे होती
 कोणी विद्या शिकताती । तरी विदेशा जाती
 हिंडता शाहणे होते । घरीच बेघते खोटे
 नित्य नूतन हिंडाये । उदंड देशाटन करावे
 पृथ्वीमध्ये देश नाना । फिरतां उपचासी मरेना
 कोणे एके ठायी जना । जड नव्हे ॥

आपणां सर्वांना आणखी एक उक्ति माहीत आहेच,

केल्याने देशाटन पंडितमैत्री समेत संचार ।

पण फळिफळाच्या गहिमा कसा असतो पाहा हो !

आमचे हे विद्यार्थी पुष्कळदा आपल कर्तव्य हा हा म्हणता विसरतात. परदेशात राहाणाऱ्या दारूच्या नशात ते पोडायला पडतात नि भारतातल्या मित्रांना पाठग्रासच्या पत्रात लिहितात, "इकडे दारूवदो मीरे अजीवान नाही! दोस्त, जन्माला याव नि परदेशात जाऊन सुरापान कराय. अरे, हिस्की, वॅडी, व्हेस्मूट, ज्हाइन्गार्डिन, मोझलगार्डिन, शापेन, व्होटका इत्यादी मद्यात साक्षात् स्वर्गसुख आहे! व. व. गी येणार? हो, अन् सागायच विसरलच. ही पेय तशी स्वस्तही आहेन इकडे. अन् इकडच्या छवेल्या ..."

मद्यपा किं न जल्पन्ति, किं न भक्षन्ति वायसा ।
 कत्रय किं न पश्यन्ति, किं न कुर्वन्ति योषित ॥
 मद्यपस्य कुत सत्यं, दया मांसाशिन. कुत ।
 फामिनश्च कुतो विद्या, निर्धनस्य कुत सुखम् ॥

मद्यपि लोक काय बडबडणार नाहीत? सारळे काय खाणार नाहीत? कवींना काय दिसणार नाही नि वेड्या काय करणार नाहीत? दारू पिणाऱ्याला सत्याची चाड वसली? मासाहारी माणसाला दया कुठली? खीलपटाला विद्या कशी साधणार? निर्भान्ता सुख कमळ मिळणार?

[आमचे भारतीय विद्यार्थी परदेशी गेले म्हणजे त्यापैकी बहुतेकांची अवस्था अशीच होते. विद्या राहते बाजूलाच नि एखाद्या गोऱ्या देवयानीच्या पाटलागातच ते कित्येकदा गर्क होताना. कचान देवयानीजमळ प्रेमाच सोंग केळ, तिला भुलविण, निच्या वापाला खुलविल नि शेकटी हवी ती विद्या हस्तगत केरी. पुष्कळ भारतीय तरुण परदेशी पण्याच्या प्रीतिमृदाक्षान घायाळ होऊन त्याचच लोटण गळ्यात बाधून घेतात, चापान ऋण काढून दिलेले धन मदिरेच्या मदान मदिराक्षीवर उधळतात! पतीच पैशाच पाकीट खचल म्हणजे ती अगना टोळ्यातून अग्नि टाकत घटस्कोटाच्या कोर्टात त्याला खेचते. देहाच्या धिगल्या घेऊन अन्ने धिडबडे फडमानन शेकटी हे राजश्री मयभूला परतान ते धनागिराय नि दानागिराय प्रेमाची पगदेशी धडकी तर अशी नमी वसलेली असते की पुन्हा ती आठमणही त्यांना नको असते! दुधान तोंड भाजल म्हणजे माणूस तामही फुकून पिनो म्हणताना ना! पुन्हा लग्न हा शब्द कानावर पडला म्हणजे त्याची दानखिजीच वसते] साता समुद्रा-

पलीकडे एकदा झालेल्या 'मंगलानं' स्वारी चांगलीच 'सावधान' होते ! त्याच्यापेक्षाही अधिक सावधान झालेले वधूपिते त्याच्या वाटेलाच फिरकत नाहीत ! परक्याच्या ज्ञानाकडे लक्ष ठेवण्याऐवजी कन्यांकडे दृष्टि लावली म्हणजे जन्माचं वाटोळं होतं तें असं !

“ देवयानीचं चित्त हरण कर पण तिचं पाणिप्रहण न करता तिच्या पित्ताजयळची विद्या तेश्ही उचटून आण ! ” असा आदेश देवांनी कचाला दिला होता. त्यानं तो तंतोतंत पाळला. आजच्या भारतीय कचांनी विधेवरोवर अशी एखादी देवयानी आणली तरी तसं काही फारसं विघडणार नाही, पण पुष्कळ कच विद्याही आणत नाहीत, देवयानीही आणत नाहीत नि स्वतःही परत येत नाहीत ! विद्या चोरायला धाडलेले आजचे कितीतरी आधुनिक हेर स्वतःच आपलुप्रीन चोरले जातात !

ही परिस्थिती केव्हा बदलणार ? सच्चे कच भारतात पुन्हा कधी निपजणार !

— अर्थ : ४ —

★

— ज्ञानदीप

जयानेनि उगळे । उगडती धुंदीचे रोळे
जीव सोंदावरी खेळे । आनंदश्चिये ॥

ऐसे जे ज्ञान । पैविशकनिषान ।
जेवें विटाळलें मन । सोरा धीजे ॥

तें ज्ञान दृष्टी प्रगडे । आणि शरीरा कंजुर पुढे ।
मग विस्तार बटु प्रगटे । आत्मबोधाचा ॥

— श्री रत्नेश्वर

तुमच्या आमच्या जीवनाचा आरसा :

श्रीरामचरित्र

पवित्रं चरित्रं त्रिचित्रं त्वदीयं ।
नरा ये स्मरन्त्यन्यहं रामचन्द्र ॥
भवन्तं भवान्ते भरन्तं भजन्तो ।
लभन्ते वृत्तान्तं न पश्यन्त्यतोऽन्ते ॥

— आद्य शंकराचार्य

हे रामचंद्रा, तुमचं चरित्र पवित्र आणि आश्चर्यकारक आहे. दरोज त्याचं पठण करून तुम्हाला जे मजनात त्यांना तुमची प्राप्ति होते. त्यांची संसार-दुःखं तुम्ही नष्ट करता, अंतकाळी यमदर्शन घेण्याची पाळी त्यांच्यावर येत नाही.

रामनामाचा निदिध्यास घेतक्या माहुरायांनी केवळ रामनामाचा उद्घोष सतत कानी पडावा म्हणून अमरत्व पत्करलं. सहस्राधि साधुसंतांनी रामनामाचं स्तवन करण्यातच जीवितार्चं सार्वत्र मानलं. जावेचा नारायण तर रामभक्तीपायी रामदास बनला. अंतसमर्थी म गांधींच्या मुन्नी शत्रू होते, “हे राम।”

ज्याच्या नामाचा एवढा थोर महिमा ते राम स्वतः कसे होते, कोण होते ? राम स्वतः म्हणतात,

“आत्मानं मानुषं मन्ये । रामं दशरथात्मजम् ॥

मी स्वतःला मानव समजतो. मी दशरथाचा पुत्र अमून माझं नांव राम आहे.

राम हे देवाचे अग्रतार मानले तरी ते या पृथ्वीनलावा, भरतभूमीन, अगदी आमच्या महाराष्ट्रनदी मानवदेहान वावरत होते. रामांचे वरील उद्गार

या वावतीत प्राह्य मानायला कांहीच हरकत असू नये. रामांच्या चरित्राची माहिती वाल्मीकींना कळली ती प्रथम नारदांकडूनच. पत्रकारच ना ! जगाला जाग देणारे पहिले कीर्तनकार ! नारदमुनि किती चतुर आहेत पाहा हं ! अध्यात्मरामायणाच्या आधारानंच ही माहिती मी देत आहे.

रामांच्या राज्याभिषेकाची तयारी चाललेली होती. जिकडेतिकडे आनंदीआनंद दाढला होना. एकदा राम नटूनघटून आपल्या अंतःपुरांतील रत्नसिंहासनावर बसले होते. रत्नांच्या दांड्याची चवरी घेऊन त्यांची प्रियपत्नी सीता त्यांना बारा घालत होती. पानाचा विडा देतघेत ते पतिपत्नी प्रेमालाप करत होते. इतक्यांत नारदमुनि तिथं अचानक उपस्थित झाले. राम व सीता यांनी गडबडीनं उठून त्यांना साष्टांग प्रणाम केले. रामानी विचारलं “मुनिश्रेष्ठ, आमच्यासारख्या विषयासक्त-संसारी माणसांना आपलं दर्शन घडव्यानं आम्ही घृतकृत्य झालो आहो. आता आपलं कोणतं कार्य मजकडून होऊ शकेल ते सांगावं !”

रामांची बरीच स्तुति करून नारद मुखाच्या-गोष्टीकडे वळले.

“हे रावणा, ब्रह्मदेश तुझ्या-नाभिकमलापासून उत्पन्न झाले. त्या, ब्रह्म-देवाचा मी पुत्र म्हणजे तुझा नातूच आहे !”

“हा नातू रामाला-अरे जारेनं बोलावितो तर आजोवा राम मातवाला 'अहो, जाहो म्हणतात ! ही गंमत आपली अशा जुन्यापुराण्या कथांवरून शोभून दिसते खरी !”

आता पुढं हे प्रपीत्र नारद काय सांगतात ऐका, “रामा, मला ब्रह्मदेवानं पाठवलं आहे. तुझा अवतार रावणाच्या यथाकरता आहे हे तू विसरू नकोस ! आता तुझ्या राज्याभिषेकाची जंगी तयारी चाललेली आहे. तू जर राज्याची चैन भोगण्यात गुंगून गेलास तर मग तुझ्या हातून रावणाचा निकाल कसचा लागणार ! पृथ्वीला भार होऊन राहिलेल्या त्या दुष्टाचा नाश करण्याची तू प्रविज्ञ केलेली आहेस ! होय ना !”

राम हा मानव होना की देव होता की देवाचा मानवी अवतार होता या प्रश्न, मला वाटतं, रामांचेच्या वावतीत अधूनमधून सुंदीला टांगून टेवणं बरं असतं. या प्रश्नांची थोडीकर गट्टन झाची तरी ती ठीकच वाटते, नादी का !

आपण आता नारदांचा प्रश्न ग्राह्य मानून असं समजायला हरकत नाही की, साऱ्या देवांना रामांना पृथ्वीच्या राज्यपदी निवडलं होतं ते रावणाच्या संहारानंतर !

राम बहुधा प्रचंड बहुमतानं किंवा एकमतानं निवडून आले असावे. आता त्यांचा मोठ्या बडेजायानं राऱ्यामिथेक होणार ! संदर सीता ही राणी तर त्यांना लामलीच आहे. आता ही स्वारी सुखभोगान मशगुल होऊन कर्तव्याला जागली नाही तर ? निवडणुकीच्या पूर्वी दिलेली वचनं मिसरली तर ?

देवरूपी मन्दारांना देखील रामासारख्या कर्तव्यनिष्ठ उमेदवाराबद्दल असा संशय होना. उमेदवार निवडून आल्यानंतर त्याला त्याच्या कर्तव्याची आठवण देण्याकरता ते नारदासारख्या पत्रकारांची योजना मोठ्या काशस्यानं करत असत. नारद पट्टीचे, मृदुभाषी, निर्भीड पत्रकार होते. त्यांनी रामाला रोखठोक बजावला, “ हे राजेंद्रा, तुझी प्रतिज्ञा खरी करून दाखव. व सत्य-प्रतिज्ञा आहेस ! ”

अर्थातच रामानं नारदाला प्रतिज्ञापूर्वीचं वचन दिलं व नंतर ते तंतो-तंत पाळलं हे सर्वश्रुत आहेच. निवडणुकांच्या वेळी गोडगोड भाषेत पत्रकं, वक्तव्यं, जाहिरनामे काढून मन्दारांना उदार वचनं देणाऱ्या व अधिकार-पदावर आल्यानंतर त्यांना साक काढोखी फामुणाऱ्या आजच्या सत्तालोभी मंडळींनी रामाचं हे उदाहरण लक्षान टेवण्यासारखं आहे. मन्दारांनीही निर्भीड पत्रकारांना पाठिवा देणं असंय नाही का !

नारदांनी रामांना कर्तव्याची प्रेरणा दिली. कर्मयोगाचो उपासना त्यांना शिकविली. राम स्वतः एक निष्ठावान क्षत्रिय होते, कर्मयोगी होते दयामाया न ठेवता त्यांनी शत्रूचा निःपात केला. स्वतःच्या जीवनमृत्ताचा अर्थ पत्नी जानकी या सांगताना ते म्हणतात,

किन्तु वक्षाम्यहं देवि त्वयैशोक्तमिदं वचः ।

क्षत्रियैर्घोर्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥

अथहं जीवितं जटां त्यां वा सीते सलक्ष्मणाम् ।

न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ग्राह्येभ्यो विदोऽयः ॥

आर्त किंवा पीडित हा शब्दच जगात राहू नये म्हणून क्षत्रियानं धनुष्य ध्यावयाचं असतं. सीते, एखाद्या वेळी मी तुझा किंवा लक्ष्मणाचाही वियोग सहन करीन. पण क्षात्रधर्मपालनाच्या प्रतिज्ञेचा भंग मी होऊन देणार नाही !

प्रेम की कर्तव्य असा प्रश्न निर्माण झाला तर राम कर्तव्यनिष्ठच राहणार ! प्रेमासारख्या वैयक्तिक भावनांना त्यांच्याजवळ दुय्यम स्थान होतं.

आपल्या कार्याचं महत्त्व वालीला समजावून सांगताना राम म्हणतात, "धर्माचा संरक्षक म्हणून मी या जगात धनुष्य घेऊन फिरत असतो. अधर्मानं वागणाऱ्यांची हत्या करून मी सद्धर्माचं रक्षण करतो."

(अध्यात्मरामायण)

पण कितीही कर्तव्यकंटोर असले तरी राम गुणाचे चाहते होते. रावण अन्यायी, अधर्मानं वागणारा होता; शिवाय तो शत्रू होता. त्याचा बध केल्या-नंतर रामाने त्याच्या शौर्याची प्रशंसा गनमोकळेपणानं केली आहे. रावणाच्या प्रेताची उत्तरक्रिया करायला त्याचा भाऊ विभीषण काकू करू लागला तेव्हा राम त्याला म्हणाले, "भरणान्नानि वैराणि ! शत्रू मरेपर्यंतच त्याच्याशी पैर करायचं असतं. या महान् रावणाचा पराभव इंद्रादि देवांनाही करता आला नाही. याच्या जिवंतपणी अवघ्या पृथ्वीला परकाप सुटला होता ! आता तो माझा शत्रु नाही. तू विधिपूर्वक त्याचे संस्कार अवश्य केले पाहिजेस !"

रामांचं हें उदात्त चारित्र्य डोळे दिपवून टाकत नाही का ?

रामचरित्र तुम्हाआम्हाला इतकं प्रिय का वाटतं ? रामायणातल्या कथा आपल्या अंतःकरणाला मिडतात, मनात घर करून राहतात. ही एक साधी गोष्टच पाहा. सीतेनं कांचनमृगाचा हट्ट घेऊन नि तो पुरविण्याच्या खटपटींना तिचा पति राम लागला. इतळे रावणानं भिक्षुवेशानं येऊन सीतेचं हरण केलं. संसृष्टं कोसळली.

आजही अशा गोष्टी दररोज घडत नसताना का ? कोणीतरी सीतावाई रामार्थाजवळ कांचनमृगाचा नसला तर निदान कांचनाचा किंवा नव्या साडीचा हट्ट धरून बसते. विचारा रामराज वायफोचं कोडकैतुक पुरवावं म्हणून जिवाचा आटापिटा करतो नि त्यांतून अकस्मिंत संसृष्टपरंपरा निर्माण होतात !

पुनःप्रत्ययाचा आनंद देणारं ते ल्हूण वाङ्मय असं काही निदान् मंडळींचं मन आहे. रामायण वाचताता प्रत्येक वाचकाला निश्चिन्तपणानं असं वाटतं की, वस्स हे प्रसंग थेट माझ्या जीवनानलेच आहेत जणू ! रामाला राज्य सोडून वनवासाला जा म्हणणारा दशरथ नि सापत्नपणाचा अतिरेक करणारी कैकेयी. “ घरावाहेर आताच्या आता चालता हो ! ” असं मुलांना सांगणारे बाप आज आपण पाहतोच ना !

सीतेला सुवर्गमृग हवा म्हणून त्याच्या शोवाला जाणाऱ्या रामांनी लक्ष्मणाला सांगितलं, “ रक्षन्वमतिवत्नेन सीतां मन्त्राणरुद्धमाम् ! माझी प्राणवल्लभा जी सीता तिचं प्रयत्नपूर्वक संरक्षण कर !

पुढं रामांच्या सुरक्षिततेविषयी संशय निर्माण होऊन सीता लक्ष्मणाला म्हणते, “ व रानाच्या साहाय्याला तावडतोव जा ! ” लक्ष्मणावर सीतेच्या संरक्षणाची जबाबदारी असते. तो निला सोडून जाण्याचं नाकारतो तेव्हा ती त्याच्यावर दुष्ट हेतूंचे आरोप करते,

अनार्यं कुरुणारम्भं नृशंसं कुलपांसन ।
अहं तत्र प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ।
रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रमायसे ॥
नैत्र चित्रं सपन्नेषु पापं लक्ष्मण यद्वमेव ।
त्वद्विषेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥

हे अनार्या, कुलकलंका, दुष्ट नराधना, रामावरील संकट तुला प्रिय आहे असं मला वाटतं. तुझ्यासारख्या सावत्र भावाकडून दुमरी कसली अपेक्षा ! पुढे ती म्हणते, “ माझ्या प्रातीसार्थी व दृष्टून बसला आहेस ! पण इन्दीवरस्थान, कनकलनेत्र रामचंद्राच्या मंडूवासानंतर तुझ्यासारख्या अधमाला कोणती पनित्रता जराळ करील ? ”

ग्या लक्ष्मणानं सीतेच्या चेहऱ्याकडेही कधी बर तोंड करून पाहिलं नव्हतं त्याच्यावर हे आरोप !

सीतेचे दागिने ओळखण्याच्या प्रसंगी निरहदुःखानं पोळलेल्या रामाच्या ओळखात अहंमी गर्दी केली. त्यांनी दागिने ओळखायचं काम लक्ष्मणार सोपविलं तर तो म्हणतो,

नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ।
नूपुरेस्त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥

दररोज सीतेच्या पाया पडणाऱ्या लक्ष्मणांला सीतेच्या नूपुरांचीच तेवढी ओळख पटली. केयूरकुंडलं पाहायला लानं वर मान करून सीतेला कधी पाहिलं असेल तर ना !

ज्या सीतेबद्दल इतकी अत्यादराची, भक्तीची भावना लक्ष्मणानं ठेवली होती त्याच्यावर खुद सीतेनंच दुष्टपणाचे आरोप केले होते ! गैरसमजावर आधारलेल्या अशा कादंबऱ्या तुमच्याआमच्या जीवनातही अधूनमधून घडत नाहीत का !

झर्पणखेची गोष्ट माहीत आहे ना ! तिनं रामांना मागणी घातली होती. लग्नाच्या मोसमांत स्वतःच्या कुरूप मुलीचं काव्यपूर्ण वर्णन ऐकविणारे यधूपिते तुम्ही पाहिलेच असतील. किंवा एखादी आधुनिक तरुणी स्वतःच जाहिरात देऊन सांगते, “ यधू गोरीपान, सुंदर, नीटस, बी. ए. पर्यंत शिकलेली. इ. इ. ” प्रत्यक्ष भेट घेऊन तिला मागणी करायला गेलेला तरुण मात्र बेशुद्ध पडायच्या घाईला येतो. नंतर आयल्या मित्रमंडळीत तो स्वतःच्या या फजीतीचं वर्णन दिलेबुलासणानं करतो. हसता हसता सर्वांची मुखुंडी पळते, आजकाल यधूला वर कसला हवा असतो माहीत आहे !

★

— पति असावा असा !

पती असावा कसा ?

सो ग याई, पती असावा असा !

सदावत उंच नि सुंदर गोरा

हजार त्याला पगार प्यारा

माझ्या हाती देई सारा !

सदा रिगामा तिसा —

ग त्यापा सदा रिगामा तिसा !

पुनःप्रलयाचा आनंद देणारं ते उच्छृष्ट बाह्मण असं काही विद्वान् मंडळींचं मन आहे. रामायण वाचताना प्रत्येक वाचकाला निश्चितपणानं असं वाटतं की, वस्स हे प्रसंग थेट माझ्या जीवनातलेच आहेत जणू ! रामाला रात्र सोडून वनयासाला जा म्हणणारा दशरथ नि सापत्नपणाचा अतिरेक करणारी कैकेयी. “ घराबाहेर आताच्या आता चालता हो ! ” असं मुलांना सांगणारे बाप आज आपण पाहतोच ना !

सीतेला सूर्यमृग हवा म्हणून त्याच्या शोघाला जाणाऱ्या रामांनी लक्ष्मणाला सांगितलं, “ रक्षन्वमतिथन्नेन सीतां मन्त्राणवद्भुताम् ! माप्सी प्राणरत्नमा जी सीता तित्थं प्रयत्नपूर्वकं संरक्षणं कर !

पुढं रामांच्या सुरक्षिततेविषयी संशय निर्माण होऊन सीता लक्ष्मणाला म्हणते, “ तू रामाच्या साहाय्याला तावडतोच जा ! ” लक्ष्मणावर सीतेच्या संरक्षणाची जबाबदारी असते. तो तिला सोडून जाण्याचं नाकारतो तेव्हा ती त्याच्यावर दुष्ट हेतूंचे आरोप करते,

अनार्यं करणारम्भ नृशंसं कुलपांसन ।
अहं सव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ।
रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥
नैव चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत् ।
त्वद्धिषेपु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥

हे अनार्या, कुलकलंका, दुष्ट नरावमा, रामावरील संकट तुला प्रिय आहे असं मला वाटतं. तुझ्यासारख्या सावत्र भावाकडून दुसरी कसली अपेक्षा !

पुढे ती म्हणते, “ माझ्या प्राप्तीसाठी तू टपून वसला आहेस ! पण इन्दीवरश्याम, कमलनेत्र रामचंद्राच्या सहवासानंतर तुझ्यासारख्या अधमाला कोणती पनिव्रता जवळ करील ? ”

ज्या लक्ष्मणानं सीतेच्या चेहऱ्याकडेही कधी बर तोंड करून पाहिल नव्हत त्याच्यावर हे आरोप !

सीतेचे दागिने ओळखण्याच्या प्रसंगी विरहदुःखानं पोळलेल्या रामांच्या डोळ्यांत अश्रूंनी गर्दी केली. त्यांनी दागिने ओळखायचं काम लक्ष्मणावर सोपविलं तर तो म्हणतो,

नाहं जानामि कैयूरे नाहं जानामि कुण्डले ।
नूपुरेत्यभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥

दररोज सीतेच्या पाया पडणाऱ्या लक्ष्मणाला सीतेच्या नूपुरांचीच तेवढी ओळख पटली. कैयूरकुंडलं पाहायला लानं वर मान करून सीतेला कधी पाहिलं असेल तर ना !

ज्या सीतेबद्दल इतकी अत्यादराची, भक्तीची भावना लक्ष्मणानं ठेवली होती त्याच्यावर खुद्द सीतेनंच दुष्टपणाचे आरोप केले होते ! गैरसमजावर आधारलेल्या अशा कादंबऱ्या तुमच्याआमच्या जीवनातही अधूनमधून घडत नाहीत का ?

धूर्पणखेची गोष्ट माहीत आहे ना ? तिनं रामांना मागणी घातली होती. लक्ष्मणाच्या मोसमांत स्वतःच्या कुरूप मुलीचं काव्यपूर्ण वर्णन ऐकविणारे वधूपिते हुम्मी पाहिलेच असतील. किंवा एखादी आधुनिक तरुणी स्वतःच जाहिरात देऊन सांगते, " वधू गोरीपान, सुंदर, नीटस, बी. ए. पर्यंत शिकलेली, इ. इ. " प्रत्यक्ष भेट घेऊन तिला मागणी करायला गेलेला तरुण मात्र वेशुद्ध पडायच्या घाईला येतो. नंतर आपल्या मित्रमंडळीत तो स्वतःच्या या फजीतीचं वर्णन दिलखुलासपणानं करतो. हसता हसता सर्वांची मुखुंडी वळते. आजकाल वधूला वर कसला हवा असो माहीत आहे !

★

— पति असावा असा !

पती असावा कसा ?

सखे ग बाई, पती असावा असा !

सशक्त तंच नि सुंदर गोरा
हजार त्याला पगार प्यारा
माझ्या हाती देई सारा !

सदा रिकामा खिसा —

ग त्याचा सदा रिकामा खिसा !

पाणी मागता सरवत देतो
चहावरोवर पोहे आणतो
सिनेमास मज घेऊन जातो

“ हॉटेलांत जेऊं, वसा ! ”

ग म्हणतो, “ हॉटेलांत जेऊं, वसा ! ”

घरचे सारे काम आवरतो,
अन्न शिजवुनी जेवु घालतो (नव्हे, घास घालतो)
नियमित हफिसा जातो येतो,

जाताधारक असा !

ग चाई, जाताधारक असा !

मूर्तिमत् कुरूपता अशी शूर्पणखा रामाला मागणी घालते तो प्रसंग विनोदपूर्ण नाही का ! ही महानिद्रूप नि भयंकर रौद्रस्वरूपी राक्षसीण मदन-सारख्या रामाची प्रेमाश्रयना करताना म्हणते, “ तू माझा पति हो. या विरूप नि भयानक सीतेबरोबर आपल आयुष्य का उगाच दवडतोस ! तुला मीच कदाी शोभून दिसते. या मानुषी सीतेला नि तुझ्या भावाला मी भक्षून टाकते. नंतर आपण खूप मीज करू ! ”

आता हसावं की की रहावं सांगा. रामांच्या विनोदबुद्धीला बहर येतो. राम म्हणताना, “ अग शूर्पणखाचाई, माझं एक लग्न झालेलं आहे. तुझ्या-सारख्या छीला सरतीच्या हाताखाली नांदणं केवढं असंय होईल वरं ! तू माझ्या या स्वरूपसुंदर भाग्यवरोवर, लग्नगावरोबर लग्न कर. तुमचा जोडा किती सुंदर दिसेल ! ”

कांचनमृग पळडायला गेलेले राम परत येताना नि त्यांना पकडून चुकतं की रागणानं संनिधं हरण केलं आहे. पश्चान्नाय, निरह नि शोक यामुलं मिडल होऊन हा शूर वीर अल्पयान्त्या पशुपक्षांना, वनदेवनांना, लता-पल्लवांना विचारू लागतो, “ माझी सीता कुठं आहे ! कुणी तरी सांगा ना ! ”

— सीतासुंदरी माझी राणी !

कोठे गेली हृदयस्वामिनी,
सीतासुंदरि माझी राणी ?

बोला ग वेलींनो,
सांगा रे वृक्षांनो,
वार्ता द्या पक्ष्यांनो,
बदा कुठे ती भधुरमायिणी !

सांगसांग तूं हरिणा,
कोठे सखि भृगनयना ?
ठावे का तुज गगना ?
वसलो का तो प्रिया, कामिनी ?

सिंहा, ती सिंहकटी,
आली का दृष्टिपथी—
सुमगा, लावण्यवती !
गजा पाहिली का गजगामिनी ?

ज्योत जले स्नेहहीन ?
जीव काय प्राणरून्य ?
राम कसा सीतेवीण ?
राजा असुनी, रंक जीवनी !

केवढा काहण्यपूर्ण प्रसंग !

आमच्या कलियुगात असल्या घटनांना तोटा आहे का ? रामचरित्र हे जगू तुमचंआमचं जीवनचरित्र आहे नि म्हणूनच ते आपणाला चटकालावतं.

मानवी जीवनाच्या सर्व बंगोरांगांचा अतिशुंदर आविष्कार रामचरित्रांत झाला आहे अन् म्हणूनच जागतिक बाष्पवात त्याला श्रेष्ठतेचा दर्जा लाभला आहे. रामायण म्हणजे पुनःप्रवषाचा आनंद, रामायण म्हणजे तुमच्याआमच्या जीवनातल्या दर्पशिपादाच्या गुजगोटी !

रामचरित्राच्या दुसऱ्या एक महत्त्वाच्या चाजूकडे आपण अधिक चौकसपणान पाहायला हव. राम हे एक अनिशय योर मुमदी व राजकारणी पुरुष होऊन गेले, पराक्रमी योद्धे तर ते होतेच होते

सीमेवरच्या राज्यातल्या श्रेष्ठ सत्तेन भरतभूमीचा एक लचका तोडला, राजाच्या राणीलाच पळवून नेल ! राम या अपमानान सतत जळून राहिले. रावणाचा विचस करून त्याच्यास सूट घेऊनलाच पाहिजे हा दृढनिश्चय तर त्यानी केव्हाच करून टाकला " रावण तसा काही वाईट नाही त्यान सीतेच हरण केल नसून अशोभनान तो निचा पाडणुचार करत आहे ! " असा रावणाचाच स्तुतिपाठ गाणारे लोख कदाचिन आजच्या भारतीय राजकारणात आढळतील. रामराज्यात शत्रूला शत्रूच गणल जात होत !

रामानी आपल्या बनगामानही कर्मयोग व सहकार या दोन तराचा अंगिकार केला सतत उष्ट करून त्यानी सुप्रीयामारत्या वानरराजाच प्रेम व सहकार्य सरादन केले. हनुमान तर रामाचे योर सेवर बनले अगदी त्याचाच दाम खुद रावणाच्या भानाला, विमीषणाला त्यानी आपल्या पक्षांत घेतल ! शत्रूच्या अंतर्गाचा तलास कसा करायचा अमनो ते आम्ही रामा पासून शिकव !

रावण केवदा बलिष्ठ शत्रु राम मात्र राण्याच, सैन्याच, पेशाच पाठगळ नसलेले एक बनगामी-निर्वासित-होते. पण त्या परित्थितीतही त्यानी प्रयत्न टाकला नाही. महत्त्वाश्रया सोडली नाही, शत्रूचा नाशनाट करण्याची ईर्ष्या तर त्याच्या मनात क्षणोक्षणी ठकावून येत होती. अयोध्यानगरीतचे मंत्री, सेनापति, सैनिक, हत्तीघोडे, रथ, सरथी राहू देत निरुडे, रामानी नवे मंत्री जोडले, अस्त्रलावून, वानरावून, पक्ष्यावूनही त्याना नवे सज्जागार व मुसदी निर्माण केले कोटिकोटी वानरावून त्यानी महावीर्यशाली सैनिक तयार केले राक्षसांच्या अंगी योजनाचातुर्य अमळ म्हणने वानरावूनही बलशाली नर निर्माण करता येतात, ते नमळ तर माणसाच्या सैन्यानडूनही मर्कटचेष्टाच घडून यायच्या !

रामानी हनुमानाच्या नेतृत्वाखाली एक म्हाजगदघ वानरसेना संतेच्या शोधाकरता पाठविली भारतीय राजकारणाचे काही महत्त्वाचे घडेही रामानी पढविले " अन् माझ नांव मोरलेकी ही अगदीही जरोवर ने म्हणजे व माझाच दूत आदेश हें सीतेला कलेल ! " ती अगदी घेऊन भारती सीनाशोवार्य निघाला.

मारुतीनं उद्वाण करून समुद्र ओलांडलां. वायुवेगानं तो त्या सुवर्णमयी लंकेत येऊन पोहोचला. पहारा करणाऱ्या एका राक्षसीनं त्याला पाहिलं नि दटावलं, "ए माकडा, कोणाच्या परवानगीनं लंकेत शिरलास?"

मारुतीनं तिला एक दणदणीत गुद्दा देऊन जमिनीवर लोळविलं! पाहिलंत हा रामाचा दूत कसा होता तें? रामांनी त्याला शत्रूच्या राजधानीत पाठवून पडिला हिसका हा असा दाखविला. शत्रूशी बोलणी ही अशी करावयाची असनात! सीतेच्या शोधार्थ पुढं तो वाड्यावाड्यांच्या महालांनं भटकला. त्यानं कितीतरी सुंदर ब्रिया पाहिल्या, कुरुपतेवे नमुनेही पुष्कळ पाहिले, सुवर्णमंदिरं, वैभवशाली प्रासाद, हिरेमाणकं, रत्नालंकार पाहून तो दिवून गेला नाही. सुंदर ब्रियांचा मोह त्याला पडला नाही, मदिरेचे कलश दिसताच त्याच्या जिभेला पाणी सुटलं नाही! अलीकडे भारतातून परदेशी जाणाऱ्या शिष्टमंडळातील कांही शिष्टाप्रमाणं स्वकर्तव्य विसरून तो मदिरा नि मदिराक्षींच्या आदारी गेला नाही!

हा वानर खुद्द रावणाच्या अंतःपुरांतच शिरला. हिन्यामोलांनी मडबिल्ल्या पलंगावर रावण घोरत पडला होता. एका वाजूस रत्नजडित पलंगावर एक अत्यंत रूपवती स्त्री निजलेली होती. तिच्या अंगावर सुंदर अलंकार होते, सुखनिद्रेत रमलेल तिचं मुख आनंदित दिसत होतं. मारुतीला वाटलं, होच ती सीता! त्यानं हर्षानं दुणक्कन् एक उडी मारून आपली शेपटी फुटवाळली!

पण एवढ्यान त्या वानराच्या तर्कबुद्धीला सुचलं, "रामवियोगानं पोळलेली सीता अलंकार कसे घालील? तिला इतकी शांत झोप येईलच कशी? ही सीता असणं शक्य नाही!"

त्या शय्यागृहानव्या मचावी चव जर अगोदरच मारुतिरायानं घेतली असती तर त्याची ही तर्कबुद्धि जाणी राहिली असती का? आमच्या शिष्टमंडळांनी हे उदाहरण गिखापला काप हरकत आहे!

त्यानं अनेक उद्यानं पालयी घातली. शेवटी अशोकवनांत त्याला एक री दिसली; घुरा, अश्रु दाळणाऱी, मलिन बल्ल मेसलेली, अलंकाररहित! तिची काळीभोर वेणी पाठीवर खळन होती, निचा चेहरा म्लान झालेला होता, एका शिलाखंडावर उदासपणानं बसली होती ती! तिच्याभोवती होता राक्षसिणीचा मराडा!

हीच ती सीता असटी पाहिजे हें त्यानं ओळखलं. इतक्याच रागण तिचं आला भि सीनेला म्हणाला, " हे सुंदरी, आता मला बरा द्यो, माझ्यासारख्या बलादय राजाला आता तो तपस्वी राम कसा जिकणार ? "

त्या पतिव्रतेन कठोर दाटून रागणाची निर्भयसना केली. रागण तिच्यावर ओरडून म्हणाला, " आगरी दोन महिन्यांत जर तू माझ्या शय्यागृहानं आनी नाहीस तर माझा आचारी तुझं मांस शिजवून मला जेऊ घालील ! "

माझीला सीनेचा अभिमान धाटला. रागण परत गेल्यानंतर त्यानं सीनेला आपली ओळख पटविली. राम आपल्या रिमोचनेची प्रचंड योजना आखत आहे हे ऐकून त्या साध्वीला परासोटीचा आनंद झाला !

हनुमानानं परत जाण्यापूर्वी त्या वागेन घुमाकूळ घातला. अनेक इमारतींचा त्यानं विध्वंस केला. मिनीनरी राक्षसांना त्यानं लोळविले, शिळपेसांना टार केले. खुद रागणाच्या दरबारांत त्यानं कल्लोळ माजविला. रागणाच्या आक्षेपकून त्याच्या शेंपटाला चिंध्या बांधण्यात आल्या व त्यांना आग लागण्यात आली. वा उचम ! माहनीनं सारी लंकाच पेटवून दिली.

बळे लागला चंडमारा मत्तस । पुरीमाजि सो धन्हि धावे सररा ।
 शिला चालत्या अंतराळी मडाडा । बळे लागली दिव्य छंका घडाडा ।
 रिपू झोडिले पाडिले वृथाते । भुमी लोखनी दैत्य होकोनि प्रेते ।
 पुढे देखावत ब्रुमाळी कुटील । बळे भावया आगदीश निदील ।
 पळाले फळी फूटली राखवाची । पुढे हाक गंधी वया आग्याची ।
 असंभाव्य ते तूढले पादराणी । धडे मल्लके योर विक्राडवाणी ।
 नदी शोणिकाचे महापूर बावी । धडे कोषळे पूगळे ते वहावी ।

— समय रामदास

शत्रूशी बोलणी अशी करायची असताना ! त्याच्याच राजधानीत, अगदी त्याच्या अंतःपुरात ! आपल्या देशात त्याला बोलावून नव्हे, आपल्या भूमीचे त्यानं लचके तोडल्यावर कागदाचे खलिटे पाठवून तर नव्हेच नव्हे ! रामांनी एकाच समासदाच शिटमंडळ अगदी प्रथम रागणाकडे पाठविले वें असले ! शत्रूच्या हल्ल्यापासून आपलं संरक्षण कस कराय याच्या चिंतेन

राम बसले नाहीत ! " आता तुम्ही कातडी व कशी शत्रूत देवणार आहेस ते पाहा ! " असा रोकडा सवाल त्यानी अवघ्या एका वानराकरवी पाठविला !

युद्धशाखातलं हे तंत्र रामांनी अचूक ओळखलं होतं. शत्रुपक्षाचीच अगोदर गाळण उडवून घायची ! शत्रूनं आपणावर हल्ला करायच्या अगोदर त्यालाच हात दाखवायचा, त्याचीच पाचावर धारण बसवायची !

शिष्टाईची पूर्वतयारी ही अशी धिटार्डनं करावी लागते. माहतीनं लंका-दहन केल्यानंतर अंगदाला शिष्टाईची बोलणी करण्याकरता रामांनी रावणाकडे पाठविलं. चपराकीचा धाक बधितल्यानंतर तरी तो राक्षस किंचित् नरमेल अशी अपेक्षा होती. आजच्या पद्धतीनं नमस्कारचमस्कार (Compliments) न करता रामांनी रावणाला बजावलं, " राक्षसाधमा ! सीतेला परत कर, अगोदर शरण ये, मग्या बोलानं माझ्यापुढं मान वाकव ! तुझ्याभोवती अति-मूर्ख सल्लागारांचं कोंडाळं पडलं असावं असं दिसतं. व जर माझ्या अटीनुसार दिनशर्त शरण आला नाहीस तर तुझ्यासारख्या पाणी राक्षसांचा विध्वंस मला करावा लागेल ! "

पाहिलंत, पौरुष नि पराक्रम कशाला म्हणतात ते ! नम्र भाषेत अर्जविनंत्यांची किंवा निमेषांच्या पत्रांची कागदी भेंडोळी पाठवत बसला नाही राम ! शिष्टाईचा एक प्रयत्न करून पाहिला हेच विशेष. बायको पळवून नेणाऱ्या, राज्याचा घास घेणाऱ्या कडूर शत्रूला हीच भाषा योग्य. सत्कार करून त्याला काय मानपत्र घायचं अस्तं !

रावणाला कुठली सुबुद्धि सुचायला ! रामांनी आणि त्यांच्या वानर-न्यानं लंकेचा, राक्षसांचा, रावणाचा महाभयंकर पराभव केला. कुंभकर्ण जी आला, रावणही मेलाला. रामरावणयुद्धाचं वर्णन रामदासांनी किती वीरवीर्य भाषेन केलं आहे पहा :

अमंख्य वीर बावणे धुराळ गर्द होतसे ।
 यथार मारिती शिरे निरुध्द हाणती करे ॥
 पक्षोनिषा उपाळिती बळें बळी घुमाळिती ।
 सत्तेचि पोर पाळिती निचाचरा विनाळिती ॥
 कधी बघेते मृते निरुध्द दैव्य आटले ।
 शरेंडिती लपेटिती निद्रन नृदृष्टिती ॥

तडाड तूटली शिरे टलटली कटेवरे ।
 फरी नुसून सुले असंख्य सैन्य आटले ॥
 फडाडिळे खडाडिळे गडाडिळे घडाडिळे ।
 तडाडिळे थडाडिळे दडाडिळे षडाडिळे ॥

रावणाच्या सज्जन मायान्या, विभीषणाला रामांनी लंकेचं राज्य दिलं.
 प्रिय पत्नी सीता रामाना परत मिळाली. जिन्हे निरुद्धे आनंदीआनंद झाला!
 भारतांत रामराज्य नांदू लागलं. राजसिंहानावर आरुढ झालेल्या
 श्रीरामाचं वर्णन बुधशैशिक ऋषींनी किती समर्थक भाषेत दिल आहे :

ध्यायेदाज्ञानुयाहुं धृतशरधनुषं यद्धपद्मासनस्य ।
 पीतं घासो घसानं नयकमलदलसार्धितेयं प्रसन्नम् ॥
 धामाद्धारुदसीनामुखकमठमिश्रलोचनं नीरदामं ॥
 नानाऽलंकारदीनं दधतमुरजयामण्डनं रामचन्द्रम् ॥

रत्नशेखर सिंहासन । वरी शोभे रघुनग्न
 वामाक्षी ते सीताबाई । जगन्जननी माथी आई
 पश्चाद्भागी छत्रुमण । पुढे अंजनीनग्न
 मरुत यनुप्र ते माई । चामरे दाळिती गोही बाही
 नीळवत्र बाबुवत्र । अगळ सुभिर निमिरग मक्क
 देहबुद्धी नेणो बाही । दास अंकित रामाभायी

— सभयं रामदास

“लंकेत सोन्याच्या विटा” ही म्हण रामाच्यापामून घालून आलेली आहे. लका खरोखरच वैभवाशिखरावर हुलत होती. लहमगाला देखील लंकेच्या संपदेत मोहित केलं. तो रामाना म्हणाला,

“दादा, आपण आता इतकी वर्षे वनवासार्त आहोत, अयोध्येपासून दूर आहोत. मरुत आपणाला प्रिसरून गेल्या असेल त्याची बुद्धी फिरली नसेल कशावरून ! आपण आता इथच या सोन्याच्या लंकेत सुखान राहावं असे मला वाटतं !”

नरेश्रेष्ठ रामांनी एक क्षणाचाही विचार न करता जे उत्तर दिलं, ते भारतीय वाङ्मयान अमर झालं आहे

अपि स्वर्णमयी धंका त्वया लक्ष्मण रोवते ।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥

लक्ष्मणा, तुला ही सुवर्णसमृद्ध लंका आवडते खरी, परंतु जननी आणि जन्मभूमी यांची महती स्वर्गाहूनही श्रेष्ठ असते हे विसरू नकोस !

आजच्या तरुण पिढीच्या कधीमधी कानावरून जाणारे हे शब्द श्रीरामप्रभूंचे आहेत. स्वपराक्रमानं जिंकलेल्या लंकेच्या संपत्तीवर त्यांचा संपूर्ण अधिकार होता. पण तरीही त्या परदेशावर त्यांचा लोभ बसला नाही, भरतभूला ते विसरले नाहीत.

आमचे काहीकाही तरुण आजकाल मातृभूचं किडुकमिडुक खर्चून सातासमुद्रापलीकडच्या देशांना जाऊन तिकडे वाड्मय, विज्ञान, वैद्यक इ. शाखांचं ज्ञान मिळवितात. उत्तम गोष्ट. पण त्यातल्या पुष्कळांच्या ज्ञानाचा उपयोग जन्मभूमीला होत नाही ! दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, ते जाहीरपणानं सांगतात, " भारतात मिळून मिळून काय मिळणार ? फारतर दरमहा पाचशे रुपये. इकडे मला पाचशे डॉलर्स — हो, जवळजवळ अडीच हजार रुपये — मिळतात ! किंवा इंग्लंड, जर्मनीमध्येही असाच भरभक्कम पगार मिळतो ! मा फशाला मरायचं हिंदुस्थानांत ! "

अशा मंडळींचा कडकडून धिक्कार करायच्या ऐशजी त्यांचीच वाजू उचडून घेणारे काही विद्वान् लोक भारतातही आहेत. काय म्हणावं त्यांना ?

म. गांधी, पं. जवाहरलाल नेहरू, वॅ. सावरकर, किंवा सुभाषचंद्र बोस यांच्यासारख्या महाबुद्धिमान मातृपुत्रांना परदेशांत कोठ्यावधि रुपये मिळविता आले नसते ! स्वामी विवेकानंदावर तर लंकेहूनही श्रीमंत अशी अमेरिका भाळली होतं, अशयं जग त्यांना दोलायत होतं. त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा संदेश जगाला पोचविला, पण भरतभूमीचीच अखंड सेवा केली.

सुगोपानत्या दोन देशांत मला हतःला फार मोठ्या पगाराच्या नोकऱ्या प्याहून आल्या. ऐता. एता. देशांत तर मला बहुमानपूर्वक नागरिकत्व देऊ केलं होतं. मला रामांच्या वचनानं वाचविजं, ' जन्मभूमी स्वर्गाहून श्रेष्ठ आहे ! '

दुगाःनी गोष्ट अशी की माझ्या या निर्गोपाचरल भितीनरी भारतीय मशामाःनी मलाच दोन दिला. आना मला सांगा, श्रीमंत पण दत्तक आई जन्मराया मलेनी माया देऊ शकेल का ! मातृभूमीच्या जादवामाःच्या

पांघरुणाखालची ऊव परक्या देशाच्या झालीखाली कधीतरी लामेल का ?

रामांचा संदेश विसरणान्या भारतपुत्रांना देशद्रोह म्हणणं आजच्या अंतराळयुगांत तसं कदाचित् अनुचित होईल. त्यांना काय म्हणावं ते तुम्हीच ठरवा झालं !

रामराजे अयोध्येला परतले, राव्याभिषेक घाटान झाला. रामसीतेचं सुखाचं वैवाहिक जीवन चालू झालं. पण त्या गोष्ट दुधान मिठाचा खडा पडला. सीतेवर नसने आरोप घ्यायला, कुमांड रचायला काही विश्वसनीय लोकांनी प्रारंभ केला. जगांत असली माणसं असायचीच, पण राम होते अशा मनाचे की,

रत्ना प्रज्जरंजनान् ।

राजानं प्रजेच्या सुखाकरता झटलं पाहिजे. प्रजेच्या मनाला त्यानं मान तुकारिली पाहिजे. सीता ही राणी व्हायला पात्र नाही असा संशय प्रजेत बघायला आहे असं पाहताच त्यांनी सीतेचा त्याग केला. ज्या प्राणप्रिय सीतेची रावणाच्या जबरदस्तानुत मुटूत केली, जिच्याकरता महायुद्ध लढविडी, जिच्याकरता कोट्यवधि वानरसेना वसनी आली त्या सीतेला रामांनी राव्याबाहेर हकून लावलं. *Ceaser's wife must be above suspicion* असं इंग्रजीत म्हणतात. राज्यकर्त्यांचं व त्यांच्या पत्नीचं वर्तन फक्त चांगलं असून चालत नाही, ते चांगलंच आहे अशी प्रजेची मनोभावना असली पाहिजे !

रामांचा हा त्याग किती परागोटीचा ! स्वयंवरांत निला जिंकलं. तिचंही प्रेम इतकं अद्वितीय की ती रामांचेवेर खडतर वनवासाला सिद्ध झाली ! पतिपत्नीचं प्रेम इतकं अनुलनीय की त्याच्या तुलना सीतारामांच्या प्रेमाचीच. रामांचं एकपत्नीत्व जगान गाजत आलं आहे. सीतेची गणना तर त्या अनिश्रेष्ठ पंचरुप्यांनं केली जाते.

बह्व्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा ।

पंचकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥

अशा या प्रेमी युगुलाची पुन्हा एकदा ताटाट्टा झाली. का ? तर रामांना कर्तव्यकर्तोर व्हायचं होतं. का ? तर प्रजेचं मन त्यांना सुखायचं होतं. राम हे लोकामिराम होते.

लोकाभिरामं एणरंगधीरं ।
राजीवनेत्रं रघुवंशनाथम् ॥
कारुण्यरूपं करुणाकरं तं,
धीरामचंद्रं शरणे प्रगये ॥

हे शालं रामचं उदाहरण. आजकाल काही काही टीकाकार लोकशाही-
करता टाहो फोडतात, पण त्याच वेळी रामाच्या या पत्नीत्यागावर कडाडून
छट्टा चढवितात । हे खरे लोकशाहीचे भक्त की राम !

आज आम्ही अधिकारपदावर येताच सग्यासोयऱ्यांची, दोस्तांची, पक्ष-
मित्रांची वर्षी सरकारदवारी कुठं लावता येईल ते प्रयत्न पाहतो. तुम्ही
पार्लमेंटात काहीही बोल ! घुसपत्रांत कितीही टीका करा ! आम्ही म्हणतो,
“एवढा चान्स मित्रात्यानंतर थोडीकार मोहरवानी कोणावर केली तर असं
काय मोठं विचडलं ? आम्ही आमच्या वायकापोरांकरता तर जख्खर बंगले
बांधणार, पैसा करणार, मोटारी उडविणार !”

रामांची ही गोष्ट अशा पद्धतीनं मी आज सुराम का सांगत आहे हे
तुम्ही ओळखलं असेलच. रामायणाचं अध्ययन करणं, रामचरित्राची ओळख
करून घेणं आज आम्हा भारतीयांना अत्यावश्यक आहे असं मला वाटतं.
राम लोकाभिराम होते ! लोकाभिराम असल्यातच शुद्ध लोकशाही सामावलेली
नसते का ?

रामनामाचा महिमा हा भारतीय संस्कृतीचाच एक अनिभाष्य घटक
का बनला आहे ! हजारो साधुसंन्यासी, लाखो कवींनी रामांचा अमा ध्यास का
घेतला ! आपकानि पात्नीकी, तुच्छसीदास, रामदास मुक्ककंठानं रामकीर्तीचं
गायन का करतात !

राम दयःवर्मी, दयःवर्मी, दयःवर्मी देते हे तर शालेंच. ते शूर
होने, प्रगल्भ होने ! लोकशाही त्यांच्या रोमरोमांत भिनली होती. म. गांधींना
आधुनिक भारतीय रामराज्य हवं होतं; म्हणजेच त्यांना रामांसारखे शुद्ध चारि-
त्यांचे, संन्यासीन, नेहने, सयश्रिय, लोकशाहीप्रेमी राज्यरत्ने हवे होते.
सुदैवानं आज भारतानं जशी काही ‘जगद्धि’ साहेन, असे काही ‘पशवंत’

आहेत. रामचरित्र त्यांना अधिकधिक भाग्यवंत करो ! रामचे असे सद्गुण.
अनुयायी या भरतवर्षात निर्माण होवोत !

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिषमं श्रोतमं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

—वर्थ : ५—

एकश्लोकी रामायण

यादौ रामतपोयनादिगमनं हत्या मृगं कांचनम् ।
वैदेहीहरणं जटायुमरणं सुग्रीवसंमापणम् ॥
बालीनिर्दलनं समुद्रतरणं लंकापुटीदाहनम् ।
पञ्चाद्रावणकुंभरुणेहननमेतद्धि रामायणम् ॥

वाल्मीकींना वंदन

कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
आच्छ कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिस्त्रोत्रिम् ॥

स्वयंवर माझं मी मांडलं !

पाचशे माणसांना न उचलता येणारं अवजड शिवधनुष्य थोरामांनी लीक्या उचललं पचदं च नव्हे तर दाणकन् मोडून टाकलं. शिवधनुष्य उचलणाऱ्या पीरपुरुपाला आपली पुरूप कन्या जानकी घाथमाची असं जनक राजानं ठरवलं होतं. कितीतरी राजे आले नि गेले. सीतेला हवा होता मदाधिकमी पति !

आजही अशा अनेक सीता भारतांत नसतील का ? आज धनुष्य-बाणाचं महत्त्व उरलं नाही. आता अंतराळयुग चाड आहे. मानवानं 'न भूतो' अशी वैज्ञानिक प्रगति केली आहे. आजच्या भारतीय कन्यांना घोडे स्वार्तत्र्य घा, त्यांना मनमोहकपणानं बोडू घा ! 'स्पल' शोधण्याकरता गाथोगायी किरण्यात 'जोडे' फाडून, वधूपरीक्षांचे बाजार मांडून त्यांना 'दाखत' फडाला किरता ? रामांचे आपण वंशज ना ! राम सीतेला 'पाहायला' गेले नव्हते ! उलट सीतेनं रामांची 'वरपरीक्षा' अगोदर केली ! पर हो तरुणमंडळी, असं दचकता का ? तुमची परीक्षा वधून घ्यायला पाव दारुत आहे ! आधुनिक वधूला स्वयंवर साजरा करायची संधि देऊन तर पादा, सी तुम्हाला रोऊन भाषेत वट्ट्या असंच सांगेल :

— स्वयंवर माझं मी मांडलं

स्वयंवर माझं मी मांडलं !—

अंतराळयुगि ह्यं मला य—

जगावलं अन् जगावेगळं !

नव्या युगातिल गवळण मी ग,

गोघन कुठलं ? कृष्ण कुठं ग ?

राखरंग ग कोणासंग ?

प्रियकर मजला हवा ग ज्वाला-
ज्ञात सर्वं अणुगात्रामप्रल ।

रामासह पुष्पकी विमानी-
नको मधुरवच प्रेमगुजनी,
राज्य नको, वनवास काननी,

हवा ग प्रियकर नेइल मजला-
चद्रावरि जो मधुचंद्राला ।

हो, असले शास्त्रज्ञ, शूर, तरुण पति म्हणून हवे अमनात आजच्या तरुणींनाही !

आम्ही खूप सुधारलो अस आज आम्हाला वाटत. तो रेडिओ, टेलिव्हिजन, ते अणुसशोधनकेंद्र, ते आमचे प्रचंड कारखाने नि त्या अज्जा-वधीच धन खाणाऱ्या पंचमार्गिक योजना ऐका ऐका !

एकदा गाडीन प्रवास करत असताना मी सहज विनोदान म्हणून, "सामाजिक परिस्थितीचा विचार केला तर आम्ही अश्मयुगाच्याही पलीकडच्या हुश्या तरी युगातच आहो की काय अस वाटत मला वधीकवी !"

एका तरुण सहप्रवाशाला माझ विधान भारी झाले नि त्यान मला भारतातल्या नैजानिक प्रगति-योजनाची यादी ऐकविली. माझ विधान होत समाजस्थितीसमधी ! आजही ते फारम बदललेच नाही !

हुडकोदीचा कापडा, सुवर्णनिष्पन्न, सनतिनियमन, कोळा बाजार वगैरे अनेक विषयांचा परामर्ष घेऊन शेजरी आमच्या गण्या आजच्या निराहसमस्येपर्यंत येऊन ठेपल्या. मी म्हणालो, "आजच्या तरुणाना हुडा मागायची शरम कशी नाही वाटत ? मॅट्रिक झालेल्या कारुणाला कमीत कमी दोन हजार रुपये हुंडा द्या, बी. ए. एम. ए. चा दर चार हजारांच्या आसपास, एजिनीअर, डॉक्टर वगैरे मन्त्रींचा मानारमान म्हणे दहापंधरा हजारांच्याही वर ! वविल्लकी सही नरमलीय म्हणतात प्रोफेसर-मास्तरांचा भावही तेजीत आहे अशी वार्ता आहे सरकारन त्याचे पगार ठारुनीय केले आहेत नि शिवाय वनिकपुस्तकलेखन, 'गाइडस', शिफारशी वगैरेतून त्यांना वरीचशी पुजी येत असावी ! व्यापारी वग व सरकारी नोकर यांची 'नोटेडेशनस' फार

कडाडली आहेत ! काळावाजार नि 'करपान' यांच्या कर्मयोगात त्यांच्या तिजोऱ्यांची पोट फुगून फुटून लागली आहेत अशी कुणकुण आहे ! या सान्या वस्तुवांना पंचवीसनास हजारांचे हुंडे हवेत. सान्स्कृत कन्यादान तर प्रत्येकाला पाहिजेच ! ”

माझ्या तटण मित्राचा चेहरा प्रथम जरा काळवंडला. नंतर लगेच नवा तजेली सळकला त्याच्या मुद्देवर.

“ मासीच गोष्ट सांगू तुम्हाला ! मी आता गावी चाललो आहे एक यधू पाहायलाच ! ” त्यानं थंडपणानं सांगितलं, “ अन् हेही सांगून टाकतो ! मी मी भरपूर हुंडा घेणार आहे ! ”

“ खरे म्हणता ? केवढ्याला गंडविणार आहा यधूपित्याला ! ”

“ पंचवीस हजारांच्या आत सौदा पटायचा नाही ! शिवाय अलंकारांची लागणी आहे. मला उच्च शिक्षणाकरता परदेशी पाठविणान्याला अधिक पसंती. ”

हस्तदस्तन त्यानं आप्तवरित्राचा काही भाग ऐकविला. एका अशु-संशोधनकेंद्रात त्याला एक हजाराच्या आसपास पगार आहे. त्याचे वडील म्हणतात, “ मी तुझ्या शिक्षणावर वीस हजार रुपये खर्चले तेवढे तरी पायला मरून ! शिवाय माझ्या मुलीच्या लग्नाच्या वेळी मला मला दहा हजारांचा हुंडा फुगी फमी नाही केला तो ! ”

असं आहे हें दृष्ट चक्र. ज्यांच्या मुलांची संख्या अधिक नि मुलींची कमी तो बाप भाग्यवान; जमेकडची वाज पुगते. ज्याला मुलंमुली समान त्याचा तळेंवड वसावसा जमतो तरी. ज्याला कन्यासत्नंच अधिक त्याचं प्राक्तन वडीगच, आणि ज्याच्या घरी पोरीच पोरी त्याच्या नशीवाची दोरी हुडलीच म्हणून समजावं !

माझ्या सहप्रवाशांनी मी म्हटलं, “काय हो, तुमच्या सर्व भागण्या मान्य करणाऱ्या कोणत्याही मुलीला ‘करून’ घ्याल का?” “हो निसरलोच ह आणखीही एक अट आहे ‘वस्तु’ सुस्वरूप द्या!” त्यानं मत्त्वपणानं सांगितलं, “आजकाल झाल्य काय की सुंदर पोरींच्या बापाजरळ पैसा नसतो नि श्रीमंत बापाच्या पोनी असताना बुरखा बुरजा, शर्पणखा! त्यामुळ तर आता-पर्यंत मी हा असा ब्रह्मचारी राहिलो आहे ना। दान आहेत तर हरमरे नाहीत नि हरमरे आहेत तर दान नाहीत।”

रामायणकाली, महाभारतकाली असल्या प्रथा नव्हत्या, राजकन्या स्वयंवर करून आपणाला हवा तसला पति स्वतः निवडत नितीनरी कन्या स्वतःच पखापाला सागत, “मी तुझ्यावर अनुक्त झाले आहे : माझ्या बरोबर लग्न कर !”

रुक्मिणी तर श्रीकृष्णाना इतकं सुंदर प्रेमपत्र लिहिलं आहे म्हणता :

श्रोत्याचिया श्रवणरश्मि रिवोनि चिर्ची।
तुझे गुण निविध ताप हरी हरीती ॥
ऐकोनिया भुवन सुंदर या गुणाते।
निर्लेज्ज चित्त हरि हें तुजला घरीतें ॥

नुसती प्रीतिपत्रिका लिहूनच ही गायत्री थांबली नाही, तिन साक-साक लिहून दाखल, “मला पळवून ने। नाही तर माझ्याशी दिशुपाल लग्न करील, राक्षसनिधीन माझ्याशी व लग्न कर !”

वा वा ! आजचे वधूप्रति म्हणत असावे, “ही जुनी पद्धत निती उत्तम आहे ! रुक्मिणीदेवींनी घाटून दिलेली व खुद भगवान् कृष्णानी आचललेली !”

आजकाल तरुण पोर आपल्या मुलींना प्रेमपत्र लिहीत नाहीत म्हणून बाप तक्रार करतात म्हणे ! पत्रोपत्री असे निगाह जमन असते तर पोर खात्यान पत्राचे दर आणखी थोडे वाढविले तरी त्याची हरकत नाही. जे, आजच्या धीट मुलींनी रुक्मिणीप्रमाण स्वतःच पत्र पाठविली तरी त्यांचा उपयोग होत नाही पत्राबरोबर तिन हुक्याचा बाकडा नळविला तरच अशा पत्राचा थोडाफार परिणाम होण्याचा संभव !

रसदाफुगवा अमुचा क्षणभर,
कलह पळभरी स्नेह निरंतर
अश्रूमागुनि हास्य मनोहर-
प्रपंचात फुलणार !

नद्वर म्हणुनि जगास निंदिती,
प्रपंच त्यजुनि मोक्ष चांछिती,
करिचे हरुनी, मृगजळि बघती
देव तया हसणार !

मुलाचें नाव धृष्टद्युम्न, मुलीचें द्रौपदी. द्रौपदी श्यामला होती म्हणून तिला कृष्णा असंधी म्हणतात. तिनं यौवनात प्रवेश करताच तिचं स्वयंवर जाहीर करण्यांत आलं. होय, त्या काळ्या पोरीचंही स्वयंवरच वरं का ! काळी पोरे, बापाला घोरे, अशी परिस्थिती नव्हती त्या वेळी. द्रुपदाला हवा होता महापराक्रमी शक्तिशाली जावई, धृष्टद्युम्नाला तसलाच मेव्हणा हवा होता, नि द्रौपदीलाही अशा तेजस्वी नि बलिष्ठ प्रियकराची आस होती की ज्याच्या निकर्मानं पृथ्वी चळचळ कापावी ! मुलगी एकदा कशी खपेल ही माळजी नव्हती बाराला, जावई आपल्या लेकीला शोमेल असा लामेल की नाही याची होती ! स्वयंवराला अलेट गर्दी लोटली !

राया द्रुपदचे राजमंदिरी । समा घनवटली तवे अवस्वरी । शहाणो कुळीचे राजे यमेसीतरी । वडले देता ॥ पैसला असे भीष्मद्रोण । शत्रुनि आणि दुर्वोधन । कर्ण युर्याचा नंदन । अनुक्रमे बैसले ॥ बाघे बाजवी नात्रा ध्वनी । गगन गर्जत असे निराणी । भेरीचे नाद गर्जती तेणे मेदिनी । दणाणत असे ॥

—विष्णुदास नामा

दुर्वोधनादिपक्षांची फन्यारलीच लागली दृष्टि ।

शक्ति अशि पातशाला त्यात्र तशि ती विरंचिची सृष्टि ॥

महाभारतकाली मुलींच्या बापामागं विवाहेच्छु तहणांचा ससेमिरा असे,
“मला तिमची मुलगी पा म्हणून !” भावी सासरा म्हणे, “वेदाध्ययन केले

असलस तर पहिली पायगी चढ, धडधाफ्ट असशील तर दुसऱ्या पायरीला पाय लाय, गदायुद्धफला अगगत असेल तर तोंड उघट नि अचूक धनुर्विद्येन पारगत असशील तर स्वयंमराला हजर राहा. मग माझी मुलगी ठरवील, त तिला अनुग्रह आर्देस की नारी ते !”

द्रुपदान असल जड धनुष्य ठेगल होत की ते उचलायला जाणाऱ्यान अगोदर आमहत्येची तयारी मनाशी केलेली असारी सातून ज्याचा वेव करायचा ते लक्ष्य सतत फिरणार ! कर्णान धाडस करून ते धनुष्य उचलल मात्र, द्रौपदीन त्याला स्पष्ट भाषेत नकार देऊन टाकला.

“कर्ण हा चांगल्या कुळातला नसत्यान त्याला या स्वयंवरात भाग घेना येणार नाही. मी त्याचा स्वीकार करणार नाही !”

आजकाल तुम्हीआम्ही कितीनरी शाश्वततेन वागतो नाहीं ? आम्ही साळ्वमूदपणान म्हणतो, “मुलीची पत्रिका जमन नाही हो !” द्रौपदी मात्र ‘स्थाय’ लाच तोंडान स्वच्छ भाषेत आपला नन्ना ऐकविते अस होत ते युग ! आजच्या मुलींच्या दृष्टीन शत्रूस नि तहणाच्या दृष्टीन .. काय म्हणता तहण मित्र हो, या जुन्या त्रिशहपद्धतीच पुनरुज्जीवन करू या ना ? तुम्ही नमोच म्हणणार ! मुगी मात्र नक्की म्हणतील, “आमचा सूर्ण पाटिवा आहे !” खर ना ?

त्या मडपान जमलेल्या मोगालाजी ते धनुष्यप्रकरण पेलल नाही अज्ञान-वासान असलेले पादत्रही त्या मडपान आडे होते कपाटाला, भस्म चोपडून मिश्रवेशात ते तिथ वसले होते अर्जुन समोर आला नि म्हणाला “मी करतो लक्ष्यवेव !”

ते वेळी ते कैसा गमय । कैसा खोपेनुनि सिंह निगल ।

की महाबाहु बाळिल । भूतावरी कैसा ॥ की ते प्रलय

बाळीचा रड । कोपला करावया महार । की ते क्षोमला

बळिभद्र । दश प्रदापर्वी ॥ रूप स्वरूप भक्तिदुर । कैसा

मदनाचा अनगर । यौवनदयानंद गरीर । क्षोमतने साजिरा ॥

अर्जुनां पहिल्याच तडाख्यात ते लक्ष्य उडविलं. द्रौपदीनं त्याला माळ घातली. जमलेल्या सान्या राजांना या अपमानाचा राग आला. त्यांनी शस्त्र उगारलं. तुंबळ लढाई झाली त्या मंडपात, अर्जुनाच्या मदतीला भीम आला, मग काय ? सान्या राजांना पळता सुई थोडी झाली.

उगाचंच नेहमी तुलना करणं शहापणाचं ठरत नाही असं म्हणतात. नाहीतर आमच्या सध्याच्या लग्नमंडपांत गाजणारे विहीणकरवल्यांचे रुसवेफुगवे, मानापमान, खुद्द बरराजांचा स्कूटरकरता किंवा घट्याळाकरता चाललेला हट्ट यांचं वर्णन इथं अगदी शोभून दिसलं असतं. पराक्रम दाखवून द्रौपदीकडून माळ घादून घेणारा नि जिंकलेल्या बांधकोकरता मंडपातच रणांगण गाजविणारा अर्जुन कुशीकडे नि पैशाच्या लावेखातर मुलीला 'पसंत' करणारा हुंडावीर कुशीकडे! या लग्नाच्या बाजारातच नव्हे तर इतर सर्व क्षेत्रांतच सारं "कुरूप-शेण" (म्हणजेच 'करवान') दुर्गंधि पाजवत आहे आजकाल. कलियुग आहे हे. जाऊ या झालं.

★

— या कलियुगाचा न्याय गडे !

उलटे सुलटे तिरपगडे
या कलियुगाचा न्याय गडे !

अंतराळिषा प्रवास करतो,
चंद्रमंगळा दुविण लावितो,
जन्म दिल्या धरणीस विपरतो
तिला माग अणुबांब तडे !

मुळास मुजरा मालक मिधा,
नृपारा पेन्शन, टप्पास चंदा,
भाई उलटे, सोटा घंदा !
पुणगुंडची ठरतो बडे !

पोरा देतो यादी तपस्या,
स्वजना लाठी घुमने गरस्या,
लेफी अग्निष्ट, गुना साठव्या !
(परती अग्निष्ट नटी लाटव्या !)
माप्स वाहे भरतीकडे !

द्रौपदीला व तिचे मानलेले वंधुराज श्रीकृष्ण यांना कोणाची माया अशी मलतीरुदेच वाहणं पसंन नव्हतं. पांडवांचा अनन्विन छळ कगयलां सुरुवात केली कौरवांनी-खुद चुल्ल भावानी ! पांडवांना कपटधूतांत निक्कून त्यांनी त्यांच्या पत्नीचा, द्रौपदीचाही मर समेत अपमान केला ! द्रौपदीला तिच्या अंतःपुरातून फराफरा ओदत आणली दुःशासनानं.

ये राजसूयाचभूये जलेन महाशतौ मंत्रपूतेन सिन्ताः ।
ते पांडवानां परिभूय वीर्यं यतान्नसद्य धृतराष्ट्रजेन ॥

ज्या केसांवर राजसूय यज्ञांत मंत्रपूत जलाचा अभिषेक करण्यात आला होता त्या केसांचा दुःशासनानं अवमान केला द्रौपदी म्हणाली, “दुःशासन मानोजी, मी रजस्वला आहे, एकत्रला आहे, मला समेत नेऊ नका !”

“अग दासी, तू एकत्रला असत्रीस काय किंवा संपूर्ण विवत्र असत्रीस काय ! मद्रा काय त्याची चिंता ?”

भारताच्या राणीचा केवढा हा अपमान. सीतेचा अपमान रामणानं केला होता. तसलाच हदयाला धरं पाडणारा, त्वेपानं रक्त उसळविणारा हा अपमान नव्हे हा !

द्रौपदीनं त्या दुष्टाला खगखणीत भाषेत बजावतं, “नराधमा, तू इतका घोर अपराध केला आहेस की जाता तुझा अंतराल फार दूर नाही !”

देवी, म्हणे, ‘अनाया ! नाहीच तुझ्या मनांत पापदर ।
ओदू नको फरफरा, चेळं दे सावरोनि हा पदर’ ॥

कृष्णा म्हणे, ‘पति कसे पाहुनि हें कर्म आहलील ? न का ।
पद सर्वशिरी, तुमच्या रक्ताच्या तट वाहतील नद्या’ ॥

ओदुनि सनेष नेली, तेव्हा ती द्रौपदी म्हणे, “कुरुची ।
कीर्ति बुडाली हा । दिव् कुरुबुडालाहि मानथी कुरुची ॥

बेला हो ! बेला हो ! बेला हो ! सर्वं सम्य बेला हो ।
असमय मोने तुमच्या मृदंगाच्या न हानि मोला हो ॥”

समेत पाचही पांडव पत्नींचा अपमान मुराड्यानें पाहत होते. भीष्म द्रौपदी, विदुरासारखी सज्जन मंडळी खान्ही मान घाटत गप्प बसली होती !

Love at first sight ! प्रथमदर्शनी प्रेम ! भारतीय तरुणांना हे अगदी मान्य आहे. मात्र त्यांना दर्शन घ्यायला दोन वस्तु हव्या असतात. वधू आणि वधूपित्यांचं वैक्युक. वैक्येतल्या आकड्याच्या प्रथमदर्शनानं जर त्या ' स्याळा 'चे डोळे आनंदानं विस्फारले तर तो वधूचं दर्शन घ्यायला तयार होईल असं मानायला हरकत नाही !

अवधुसृष्टी वास करी, तो एक मूर्ख ! असं रामदास म्हणतात. सासत्याच्या संपत्तीवर नजर ठेवणाऱ्याला तर एका कवीनं अधमाधम असं म्हटलं आहे. श्रीमंत सासरा पटकावणं ही आजकाल एक नवी ऐट झाली आहे. पूर्वी स्वयंवर होई, आज ' स्वयंश्रुर ' साजरा केलं जातं. म्हणजे घर दवंडी पिटतो, " मी असुरनसुर ठगवधू आहे. भातं बघ इतकं, पगार इतका, मांस दिव्दान असं असं.....!" म्हणजे असंच ! " माझ्या अपेक्षा : वधूची उंची साडेचार फुटांच्या आत असावी, मात्र ती नीटस, गोंडस, हुंदर, सुरेल, देखणी, रूपवान, लांब आणि खरेपुऱे काळे केस असलेली (गंगावन नामंजूर !) असावी. तिचा गळ्या सुरेल असावा. नाक चाफेकळीप्रमाणं, डोळे ठपोरे (पण रागीट नकोत), दात कुंदकळ्यांप्रमाणं (म्हणजे काय ? कपि लोह असं म्हणतात खरं), गाल गुलाबाप्रमाणं असावे....."

आणखी काही राहिलं का !

" तिला पोहता पावं (तिच्याजवळ मीही शिकेन), सायकल चालविता पावी, गळ्हे स्कूटर.....गळ्हे मोटर (तिच्या बापाकडूनच तर वसूल करायची आहे ना !) "

सारां मुसल केरात.....गळ्हे हुंत्वांत ! मुख्य मुद्दा राहिला !

" टेंडर भरु इच्छिणाऱ्या वधूपित्यांनी पुढील अटीकडे विशेष लक्ष घ्यावं :

१) वराची छाती, उंची, रूप किंवा त्याचे इतर सद्गुण योग्ये-
रिपयी चांभातचीकडा करु नयेत, २) सध्या सत्कारी कायदे जिकीरीने
साने असल्यानं टाळेल्या हुंट्याची रक्कम आगाऊ रोख आणून पावी;
रक्कम शक्य हो पांच, दोन किंवा एक रुपयाच्या नोटांन असल्या. त्यावर फसल्या
रुणा करु नयेत ! ३) हुंटा मित्रात्पावरल पावती मिळणार नाही व
एकदा घेऊनही रक्कम पुन्हा परत घेऊन जाणार नाही; ४) टाळेल्ले दागिने

बघूच्या अंगार घालण्याकरता लग्नारखेच्या अगोदर आठ दिवस आमच्या हाती आले पाहिजेन; चौदा कॅसटची लंगडी सत्र चालणार नाही; शंभर नंबरी सोन्याचेच दागिने पाहिजेन; ५) आम्हाला ॲवॅसडर किंवा तसल्याच प्रकारची, आमच्या पसंतीची मोटर भेट म्हणून द्यावी, ती चालविण्याचा दहा वर्षांचा खर्चही अगाऊ रोखीन द्याय; ६) आम्ही परदेशांत शिक्षण घेऊ इच्छितो; त्याकरता लागणारा सर्व खर्चही अगाऊ मिळाय; ७) टेंडर मारण्यापुढी वरील सर्व पैसे, दागिने, मोटार इ. आमच्याकडे हजर होणं आवश्यक आहे; ८) कोणाचं टेंडर मंजूर करणं, न करणं हे आमच्या मर्जीवर अवलंबून राहील; ९) ज्यांचं टेंडर नामजूर होईल त्याच्या रकमा व इतर माल खास जमा होईल; परत केला जाणार नाही; १०) टेंडर मंजूर झालेच्या मुलीशी लग्न केलंच तर तिला नादबिण्याची जबाबदारी आमच्यावर नाही, शिवाय आमच्या मनाला वाटल्यास आम्ही कायदेशीर घटस्कोट घेऊ शकतोच हे सुझाना सांगणे नल्लो! सर्गाम जाहीर व्हावे!"

खुद वृष्णाची घाकटी बहोण सुभद्रा हिच्या लग्नावीही गोष्ट अशीच मनोरंजक घाटेल तुम्हाला. सुभदेचा दुसरा भाऊ बळराम यानं तिचं लग्न दुयेंधनाशी करण्याचा घाट घातला. अर्जुन त्या वेळी असाच तीर्याटनास गेला असता त्याला ही बातमी समजली. सुभदेसारख्या अतिमुंदर रमणीयर, प्रियसखा श्रीवृष्ण याच्या भगिनीवर अर्जुन भाळलेला होत. होतीच तशी ती देखणी, लावनाली नव्हे - मोदीतली एक ! वृष्णानं अर्जुनाला गुपचुप उचेंजन दिलं. पण बळरामाच्या कडक पहाण्यानं तिला पळवायची कशी ?

वृष्णानच एक नामी युकी सुचविली अन् अर्जुनानं ती अंमळात आणली. साधूचा वेप करून त्यानं बळरामाच्या राजवाड्यात प्रवेश केला. त्याच्या दिमनीला बळरामान योजना केली सुभदेचीच. त्याला काय माहीत हा सज्जन दिसणारा ऋषि कपट करायला आला आहे म्हणून ! अर्जुनानं आपली भूमिका तर अशी उत्कृष्ट बटविली म्हणता ?

मीन, सदा एकाव स्थिति, साधु समाधि-योग, सुनिक्ती ।

सक्ति न छेद-समाप्ती; अग्रे वीरासि पार्य-यति मक्ति ॥

अर्जुनाच आणि सुभदेच अशा रीतीन जमल. त्या नाटकी ऋषीन तिला पळवूनच नेल !

असं काही करा, म्हणून मी जर आता आमच्या तरुणांना म्हणालो तर ते मला वेज्यात काढतील ! हे कृत्य असंस्कृतपणाचं ठरविलेलं. " केवढा हा विनयभंग ! " असंही कुणी किंचाळेल.

पण यातली गोम बेगळीच आहे. श्रीकृष्णाने रुक्मिणी पळविली तेव्हा त्याला कुणी हुंडा दिला होता का ? म्हणून त्याने आपल्या वहिणीचं लग्न अशा रीतीनं पुढाळांत पाडलं ! ते बरोबरच आहे ! " देणं नास्ति, घेणं नास्ति ! " आमचं तसं कुठं आहे हो ? कोणाची बहीण पळवून आणली तर भाऊ मनातनं खूषच होणार ! अन् वर संस्कृतीचे घडे पाहून म्हणणार, " तुम्हाला आमचा दरवाजा बंद ! " म्हणजे दिवाळसणाचीही आशा नको ! कृष्णार्जुनांची उदाहरणे गिरवून आमचं कसं चालेल वरं ? शिवाय त्यांची राज्यं साम्राज्यं होती. आयुष्यात चार जादा पैसे मिळविण्याची एकच एक संधि आम्हाला कदाचित् द्याव्याच्या निमित्तानंच मिळणार ! तीही गमवावी म्हणता ?

भारताच्या प्राचीन वाङ्मयातील अनेक स्वयंवरआख्याने किती बहुगंभीर, गोड नि उद्बोधक आहेत. चुरचुरीत आहेत, उत्तान आहेत, ठिकठिकाणी गुदगुत्या करणारा शृंगार भरलेला आहे त्यांत. कंटाळवाणा प्रंय म्हणून महाभारतासारख्या वाङ्मयरत्नाकडे दुर्लक्ष करू नका ! मात्र एवढंच करा; शृंगाररसाबरोबर वीररसाचाही मनःपूर्वक आस्वाद घ्या. " पाच पांडवांनी एकाच द्रौपदीला भार्या म्हणून कशी काय निवडली ? " हा प्रश्न मोठ्या खुबोदार रीतीनं विचारून ' सभा जिज्ञासी ' या पाट्यात टाळ्या घेणाऱ्या आजच्या आधुनिक समाजसुधारकांनी महाभारत ज्या काळी घडलं त्याचाही मागोवा घ्यावा. दुसरा असं की—

तसं कराला, मी म्हणतो, द्रौपदीची कथाच ऐकू आपण सारांशानं !

एक आठपाट नगर होतं त्याचं नांव पांचाळदूर. पंचाल देशाची ती राजधानी. त्या देशाच्या राजाचं नांव द्रुपद. राजानं वीर्यशाली पुत्राच्या प्राप्तीसाठी एक मोठं यज्ञीय अनुष्ठान केलं. अग्नीनंच त्याला एक पुत्र अर्पण केला. त्याचं यज्ञेन महाभारतयुद्धांनी केलं आहे,

ज्यालायर्षो योरूपः किरिटी यमं चोत्तमम् ।

पित्रस्तपद्गः सदारो धनुष्मान्विनदन्मुहः ॥

गिरीट, चित्तगन्त, धनुष्यबाण, रुद्रम धारण केलेला, ज्योतिषासारख्या

वर्णाचा, तेजस्वी रूपाचा एक कुमार अक्षीवून बाहेर पडला, त्याच्या पाठोपाठ त्या यज्ञवेदीवून एक कुमारीही आली. निच्या रूपाच वर्णन किती करणं? जणू मूर्तिमंत सींदर्यच ते

सुभगा दर्शनीपांगी स्वसिवापतलोचना ।
 श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलतुंचितमूर्धजा ।
 ताम्रतुंगनखी सुम्भ्रारूपीनपयोधरा ॥
 मानुषं विग्रहं हृन्वा साक्षादमरवर्णिनी ।
 नीलोत्पलसमो गंधो यस्याः क्रोशात्प्रभावति ॥

निच देहसींदर्य पाहत राहणं असं होत, निच्या कमळाप्रमाणं निचे डोळे विशाल होने. धनुष्याकृति निरया, काळेभोर केस, आकर्षक स्तन-
 भाग, तांबडीलाल नखं यामुळे निचं लाक्षण्य मोहक दिसत होत. मानरूपान
 साक्षात् देखाच जणू पृथ्वीवर आली होती. निच्या देहाचा सुगंध निच्या
 कमळाप्रमाणं अमून तो आसमंतात जोसमर दरखळत होत !

पराकर्म पुत्र, सुंदर कन्या, यांच्या सहवासाने दुपद राजा अगदी
 सुखान होत. त्याचा मंसार मजेत चालला होत. दुपदाची राणी जी गाणी
 गुणगुणत असे ती आज आपण कलियुगाने म्हणारी इतकी छान आहेत असं
 नाही वाटत तुम्हाला ?

★

— सुंदर हा संसार

(भीमवग्ग, विताव)

मधुर, शुभद, किति, भगल सुखकर
 सुंदर हा संसार ॥
 सख्या रे, सुंदर हा संसार !
 नृपवर तू, मी राणी सुंदर,
 चतुरा कन्या, पुत्र घुस्छर,
 राजस सजले हे गृहमंदिर
 वीर्वी घनसभार !

द्रीपदी त्यांना विनवीत होती, “बोला हो बोला हो ! बोला हो ! सर्व सम्य
बोला दो ! तुम्ही पाळता ते मान या क्षणी योग्य नाही. त्यानं तुमच्या सुज्ञ-
पणाला कळक लागतो. तोंड उघडा, बोला काही तरी !”

सारे गाण !

द्रीपदीनं त्यांचा धिक्कार केला,

धिगम्यु नष्टः खलु भारतातां धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ।

यय तर्जिता कुरुधर्मवेलां मेदन्ति सर्वे कुर्यः सभायाम् ॥

भरतमुन्यातील या सर्गाचा धिक्कार असो ! यांचा धर्म संपला. यांचं
क्षत्रियत्व आटोपलं !

भापेंत झालेलं नाही अशी भाषा या जगाच्या पाठीवर नसेल. युरोपातल्या माझ्या दहा वर्षांच्या प्रवासांत मी अशी कितीतरी भाषांतरं अनेक भाषांत पाहिली आहेत ! भगवद्गीतेचा संदेश समजून घेण्याची उत्सुकता युरोपातील सर्व देशांत मला आटवून झाली, माझी स्वतःची भगवद्गीतेवरची व्याख्यानं प्रथम युरोपात झाली व तीही अशा जिज्ञासूंच्या आप्रवाहकून !

काय आहे या भगवद्गीतेचा संदेश ! थोडक्यांत तो असा सांगता येईल :

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

तुझ्या धर्मानुसार तुझं कर्म तूं आचरत जा. कारण कर्म न करण्यापेक्षा ते करणं बरा, नाहीतर तुझा शरीरनिर्वाह देखील चालणार नाही !

सुखदुःख, लाभनुकसान, जयपराजय समान मानून नंतर लढायला लाग. यात तुला कसलंही पाप नाही.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्यकर्मणि ॥

कर्म करण्यापुरताच तुझा अधिकार आहे. फल मिळेल की नाही ! गोष्ट काही तुझ्या अधिकारातली नाही. म्हणून अमुक फल मिळालंच पाहिजे अशी वासना ठेवून काम करू नको, आणि कर्म करायचंच नाही असाई आपण ठेवू नको !

भगवान् श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला किती सुंदर मार्गदर्शन केलं आहे पाहा

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नराः ।
स्वकर्मानिरतः सिद्धिं यथा विंदति वच्छृणु ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तपस्यर्च्ये सिद्धिं विंदति मानवः ॥

ब्रह्मविद्याचा सुखाळु' केला तो गीतेवरची टीका— ज्ञानेश्वरी-लिहूनच. तेव्हापासून तो आजपर्यंत सारे पराठी कविपंडितही गीतानुचिन्नाला स्पर्श केल्याशिवाय आपल्या लेखनाला परिपूर्णता येत नाही असं मानत आले आहेत. लोकमान्य टिळकांनी तर मंडालेच्या काणगृहातील आपला काळ भगवद्गीता-रहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र' लिहिण्यात व्यतीत केला नि कर्मयोगाला एक नवीन चेतना दिली.

आपणाला कदाचिन् मीज वाटेल मी एक गोष्ट सांगितली तर. सुमारे चौदा वर्षांपूर्वी मी पॅरिसमध्ये असताना एका वड्या मेजवानीच्या प्रसंगी मला एक फ्रेंच वृद्धा मेटली. तिच्या माझ्या पुष्कळ वेळ गप्पा झाल्या. मध्येच ती एकदम म्हणाली, "तु इतकी वर्षे युरोपान राहणार असं म्हणतोस ते फसावता !"

मला युरोपान कायकाय शिकण्याची इच्छा होती त्याचा मी पाडा वाचला : वृत्तन्यायशास्त्र, मुद्रण-प्रकाशन, प्रसिद्धीशास्त्र, प्रवासन्यायशास्त्र, प्रौढशिक्षण, आंतरराष्ट्रीय राजकारण वगैरे वगैरे.

निनं मला उचेंजन दिलं खरं पण तिचा सारा जोर होना एकच गोटीवर : "आम्ही युरोपियन लोकांनीच खरं म्हणजे भारताला येऊन शिक्षणासारखं पुष्कळ आहे. तरुण माणसा, तू अगोदर मारनाला परत जा ! ज्या देशानं जगाला भगवद्गीता दिली त्या देशाला आम्ही फसलं 'ज्ञान' देणार आहोत !"

पुढे मला कळलं की अनेक भारतीय क्रांतिकारकांशी तिचा चांगलं परिचय होता. निनं आणखी एका विद्वानक सत्यावर प्रकाश टाकला. ती म्हणाली,

"तु पत्रकार आहेस तेव्हा एक गोष्ट प्रथम का गीतेचा संदेश तुमच्या तरुण पिढीला जास्तीत जास्त प्रमाणात पोचव. अरे, अतिशय दुःखाची गोष्ट अशी की भारतातून उच्च शिक्षणाच्या नावान्वाली परदेशाला येणाऱ्या तरुणांना शेक्सपीयरची नाटके कदाचित राठ असतील पण बहुतेकांना भगवद्गीतेचा नागपलीकडे फारसा परिचय असत नाही !"

तिच्या या विधानाचा परिचय मला एकरा पुढं जर्मनीत आला. निरपेक्ष शिक्षणाकरता आलेल्या मुंबईचा एक तरुण चांगलं इंग्रजी बोले. त्याचं सगळंच शिक्षण इंग्रजी मारच्या माध्यमातून झालं होत म्हणे. त्यामुळं माठी मातुभाषा

खाला 'कथामापुरती थोडी थोडीच' येत होती. त्याच्याजवळ मी एकदा भगवद्गीतेचा सहज उल्लेख केला तेव्हा त्यानं सांगितलं,

"आमच्या नेवरहुडमदे एक गीता असते, प्यरंतु तिच्यं आडनाव म्यागवत नाडी चट् म्यागत ! यम्, सर्लली नॉट म्यागत !"

भारतीय संस्कृतीचा इतकतच परिचय असलेले अक्षरशः शेकडो तरुण मला पाठेक्षान मेळलेले आहेत. अद्या सत्यकथाही मी एक रात्रभर सांगू शकेन.

पन्नाशी उलटलेले व दोनदा हॉस्पिटल घेतलेले एक जर्मन विद्वान् पंडित डॉमर मिलावरून आठवल्यातून एकदा माझ्याकडे हांबुर्गेक येत. कराला ! संस्कृत भाषेचा परिचय करून घ्यायला. कारण ! त्यांना 'भगवद्गीता' सुळननं वाचापवी होती. मी त्यांना संस्कृतचा प्राथमिक परिचय करून दिला. पुढं कील शहरी त्यांनी आपला अभ्यास संस्कृत भाषेच्या एका जर्मन प्राध्यापकाच्या मदतीनं वाढविला. हे गृहस्थ अधूनमधून मला पत्रातून संका विचार सगळे. एकादा तर त्यांनी मला संस्कृतमध्ये पत्र लिहिले ! धार्मिक स्वरूपाचं काम करणाऱ्या एका संघटनेनं ते मोठ्या अधिकारपदावर आहेत. त्यांनी माझ्या व्याख्यानांचा एक मोठा दौराच आखला एकदा. विषय : "भगवद्गीता !"

जर्मन भाषेतून भगवद्गीता या विषयावर व्याख्यान ! मी जरा घाबरलो.

"म्यायचं फाय काण ! तुम्ही तर जर्मन भाषेन नेहमीच व्याख्यान देता" त्यांनी मला धीर दिला.

"पण गीतेर व्याख्यानं घायवी तशी श्रुंतपारी करावला गीतेवरचे जेनं भाषेतच सोटे तरी थंय वाचायला हवेत, नाही का !"

तो प्रश्न त्यांना अपेक्षितच होता. त्यांनी मला गीतेरच्या जर्मन ग्रंथांची एन पारी दागविली; दीडशेहून अधिक पुस्तकांची ती नावं पाचून माझी एली अभिमानानं पुढावी ! माझे मित्र म्हणाले, "आणखीही अनेक जर्मन पुस्तकं आदेश गीतेर, खालली ही घट्यानी !"

मी पाहतात पुस्तकं निघटली. माझी व्याख्यानं थोडोसडे फारच उम्हणेनं देवली नात. त्याच वृत्ताप्रान्त लक्ष्मणलक्ष्मी चर्चा होई.

Words शब्दी सादेन्ना मज्या व्याख्यानाला तर प्रमाणावहेर मदी

झाली. मार्टिन ल्यूथर या ख्रिस्ती धर्मसुधारकाच्या न्यायाळयापुढं खेचण्यात आलं होतं, ते याच नगरीन कस जोग जाणे, तयल मास व्याख्यान अनिश्चयच रगल. कार्यक्रम आटोपल्यानंतर शेकडो श्रोत्यांनी मजबूत येऊन, हस्तादोलन-पूर्वक मास अभिनंदन केलं. अगदी शेवटी दोन मध्यमयुगीन स्त्रिया आल्या- माझ्याशी हस्तादोलन केल त्यांनी, पण त्यांच्या तोंडून शब्द उमरले नाहीत, कठानच्या कंठान दोन हुदके दडविले गेले हे मात्र मला कळलं होळ्यात अथू तरळलेले दिसते. माझ्या ते विशेष लक्षान राहिल.

दुसरे दिवशी मकाळी ला मला मेरायला आल्या हॅटिंग्टन मशीं उत्सुकता विशेषच वाटली.

“आम्ही दोरी मैत्रिणी आयुष्याला कंटाळले होतो. काल मध्यरात्री आम्ही आमच्या करणार होतो त्यापूर्वी तुमच व्याख्यान ऐकायला अगदी सहज म्हणून आलो. एका भारतीय माणसाला पाहता म्हणून, ‘भगवद्गीता’ हे नावही आमच्या कानावरून गेलेलं नव्हतं. आमच्यापूर्वीचे चारदोन तास कुठली काढायचेच होते ! तुमच व्याख्यान ऐकून आम्ही आमचा विचार बदलला....आम्ही आज जिवन आहोत याच श्रेय तुम्हाला आहे आम्ही आता असल्या वेडा विचार पुन्हा करीही मनात आणणार नाही भगवद्-गीतेतल्या कृष्णाच्या संदेशान आम्हाला नवी स्पर्शि मिळाली आहे.... आम्ही कर्मयोग शिकलो आहो !”

जाण्यापूर्वी त्यांनी माझ्याशी हस्तादोलन केलं तेव्हा त्यांच्या होळ्यात अथुर्विदू चमकले ! अन् माझ्याही !”

मी गीतेला केरळ स्पर्श केला. माझे अरुणशानी चार शब्द ते काय, पण त्यांनी गीतेतले मशीं विचार समितले — अन् परियाच्या स्पर्शान जणु त्याच सोन सात ! इय मला ज्ञानेशाच स्मरण झालं तर नमस् ते काय !

येथे चातुर्य उदाणे खेले ।

प्रमेय रुचीस जाळे ।

आणि सौमन्य पोखले ।

सुखाचे एष ॥

आपणासागल्या विद्वान् न वदन्तुन श्रोत्यांना गीतेच माहात्म्य माझ्या-सारख्या ला विषयानेच्या अनधिकारी माणसान काय सांगाय ? पण माझ्या

अधिकाराचा प्रश्न येतोच कुठं ? सर्वं महाभारताविषयी बोलताना ज्ञानेश्वर म्हणतात,

“माधुर्यो मधुरता । गुंगारी सुरेखा । रुद्रपण रुचिता । दिसे मले ॥ म्हणजनि महाभारती जे नाही । ते मोदेचि लोकी निही । येणे कारणे म्हणिषे पाही । व्याघोच्छिष्ट ज्ञानय ॥

भगवद्गीतेबद्दल लिहिताना ते पुढे म्हणतात,

जे अद्वितीय उत्तम । पवित्रैक निरुपम । परम भंगलक्ष्यम । अवधारिजे ॥ हे अपार फेनेनि कव्याचे । महातेज फवणे धव्याचे । गगन मुठी मुखाचे । मयके केवि ॥

पक्षिप्रतेन पतीची कानउघाडणी. एखाद्या वेळी कसा कठोर भाषेत करायची असते ते द्रौपदीपासून शिकावं. अज्ञातवासांत असताना कीचकानं तिचा जलमग केला होता.

भीमाला ती म्हणाली,

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं रोपे भीमसेन यथा मृतः ।

नामृतस्य हि पापीयान् भार्यामालम्ब्य जीवति ॥

अहो भीमसेन, मुदयाप्रमाणं स्वल्प क्षोभून वसे राहिलात ? उठा ! दुरात्मे होऊ गेलेल्या माणसाच्या कायकोर्वाच अप्रतिष्ठा करू शकतात !

आपल्या तेजस्वी भाषणानं तिनं भीमाचं मन वळविलं : “ अज्ञातवास संपल्यानंतर मग कीचकाचा समाचार घेऊ म्हणून वाट पहात बसाल तर मी तोपर्यंत बसही जिवंत राहणार नाही. त्या अघम कीचकाला अगोदर ठार मारा ! दगडावर मातीचा घडा फोडावा त्याप्रमाणं त्याचे तुकडेतुकडे करा ! मला अनेक यातना देणारा कीचक उघा सूर्पोदयाच्या आत मेलेल दिसला नाही तर मीच विप्राश्रम करीन ! ”

भीमनं पत्त्याच्या मसाचा लाळागोळा केला तेव्हा द्रौपदी तिथंच होती ! फौरवाच्या बरोबर तडजोडीच्या बागावाटी करायला निप्रलेख्या श्रीकृष्णांना द्रौपदीनं आपले केस दाखविले. दुःशासनानं अपमानित केलेखे. ती म्हणाली,

अयं ते पुंडरीकाक्ष ! दुःशासनकरोदृतः ।

स्मर्तव्यः सर्वकार्येषु परिणं संधिमिच्छता ॥

साही योजणी करताना या गोटीच वृक्षरण देव !

पंचाल, यादव, पांडव जिवंत असता मला दुःशासनानं भर समेत फरफटत आणलं होतं. हे कमलनयना कृष्णा, माझी सर्व दुःखं तू जाणतोस ! मला 'दासी' म्हणणारा दुर्योधन क्षणमरही जिवंत राहू शकत असेल तर या माझ्या पतीच्या बळाचा काय उपयोग ?

धिक् पार्यस्य धनुष्यमत्तां भीमसेनस्य धिग्वटम् ।

यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥

अर्जुनाच्या धनुष्यशक्तीचा आणि भीमाच्या सामर्थ्याचा धिक्कार असो. दुर्योधन घडीवर तरी कसा जिवंत राहू शकतो ?

द्रौपदीमुळं महाभारत घडलं. त्या महाभारतात कर्मविद्येचं, ज्ञानाचं, भक्तीचं भांडार शिगोशिग भरलं आहे. भगवद्गीता हा त्या अमोल ग्रंथाचाच एक भाग. श्रीकृष्णांची ही भगिनीही त्यांच्याइतकीच योर होती, कर्मयोगाचा अर्थ निलाही चांगला कळत होना.

पांडव अज्ञानवासानं असताना अधम कीचकानं द्रौपदीचा एकदा अपमान केला. तिनं युधिष्ठिराजवळ तक्रार केली तेव्हा त्यानं निला सांगितलं, " थोडी वाट पाहा ! " त्यावर द्रौपदी ताडकन म्हणाली, " तुमच्यासारख्या कमाळीच्या दयाशील माणसाची मी पत्नी झाले, हे दुर्दैवच म्हणायचं ! बाकी तुमच्या-सारख्या घुतव्यवसनानं रमणाऱ्या माणसाची पत्नी झाल्यावर माझ्या पदरानं अपमान व विटंबनाच पडणार म्हणा या जगांत ! "

क्षत्रियधर्म सांगताना द्रौपदीनं काटलेले उद्गार तर आज आम्ही आमच्या हृदयपटावर कोरून ठेवले पाहिजेत !

क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।

अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुनिष्ठता ॥

यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।

संभूतानि तं पार्य सदा परिमचन्युत ॥

क्षत्रिय अमो वा अक्षत्रिय अमो. त्यानं चर दुष्ट स्रोम चालणाल, अमेन तर धर्मनिष्ठ क्षत्रियानं त्याच्या शासन वेलंच पाहिजे. हे कुंतीपुत्रा, कालानुसार असत्य अमं झालेच जो क्षत्रिय प्रकट कम नाही त्याचा सर्वांकडून नेहमी अपमानच होत असतो !

अधम, अधर्मी, कृतघ्न नीच लोकांच्याबद्दल द्रौपदीला क्षमा माहीत नव्हती. तिच्या भावाला, श्रीकृष्णालाही अस्यानी दया दाखविण मान्य नव्हतं. त्या भावानं बहिणीला प्रतिज्ञेची मारुवीज घातली.

तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अतिरादू रक्ष्यते कृष्णे ददतीर्भरतस्त्रियः ॥
चलेद्भि हिमवान् शूलो मेदिनी शतघा फलेत् ।
घोः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं घचो भवेत् ॥

द्रौपदीचं सांवन करत महाबाहु केशव म्हणाले, “ सान्या कौरव स्त्रिया अशाच रडत, शोक करत बसलेल्या दिरातील तुला लवकरच ! हे द्रौपदी, दिमाचलही कदाचित् आपली जागा सोडील, पृथ्वीची शेकडो शत्रूंचे पडतील, नक्षत्रासहित स्वर्गाही एखाद्या वेळी खाली येईल, पण माझी बाणी कधीही खोटी ठरणार नाही । ”

महाभारत घडविणारी, भगवद्गीता बघविणारी, पांडवांना स्वकर्माप्रत स्फुरविणारी द्रौपदी ही अशी होती. स्वकर्तव्याची जाणीव होताच कौरवां-सारख्या शत्रूंचं निर्दालन करणारे पांडवही राग वीर होते. स्वतःच्या अपूर्व तेजानं, ओजानं, पराक्रमानं त्यांनी द्रौपदीला सुखविलं, प्रजेला अभय दिलं नि अखिल भारतांत एका धैर्यवशाली पर्वाची मुहूर्तमेढ रोविली ।

पांच पतीला वरणाऱ्या द्रौपदीची अधूनमधून चेष्टा करणाऱ्या आधुनिक टीकाकारांना एवढंच सांगायसं वाटतं की असे महापराक्रमी पाच पांडव बंधू आज कुठं निर्माण झाले तर ते कदाचित् पुन्हा एकाच द्रौपदीशी लग्न करतीलही ! बलाढ्य वीरांना नि वीर स्त्रियांना तुम्ही आम्ही कोण अढविणार ? नि आम्ही अढविनो म्हटलं तर आम्हिला कोण जुमानणार ?

मी म्हणतो, इतकी महाश्रीमती प्रजा तर भारतात अगोदर निपजून ! सर्वची छत्रं मग कराय पदवीनं ठरवायची ते नंतर पाहता येईल, मात्र जेव्हा हुंदा-गुंडांना असरी नवी पिढी नकोच असणार म्हणा !

शिवकल्याण राजा

आमच्या देवाच मला राहून राहून कौतुक वाटत. सारे देव वसे शलाखानी सिद्ध असनात. अहो देवनासुद्धा! एवढा सर्ग देवांची चित्र तर पाहा!

श्रीमगान् विष्णूच हे वर्णन वाचा.

गदी शंखी चक्री विमलयनमाली स्थिररचि ।

शरण्या लोकेशो मम भवतु कृष्णोऽक्षिविषय ॥

शंख, चक्र, गदा इ ह्यांश श्री विष्णूच्या अगाळावावर सतत असल्याचीच, रामानंतरान त्यांनी धनुष्यबाण जमळ बाळगले. महादेव तर अन्धत प्रखर शस्त्राशिवाय कधी कुठ दिसायचेच नाहीत. शिवाय बठान जहाल त्रिप. गळ्याभोवती नागांचा विळखा नि जटेंत गंगा ताडववृत्त्याखानी सहजामहजी दोनचार दंत्य चिरहुन टाकण हा त्याच्या पायाचा मळ शरणांनी तृतीय नेत्र उघडला तर अवघ्या मिखाची राखणगोळी व्हायची भीती!

मालभूर्ति गजाननदेखील चारदोन शस्त्र बाळगणानाच. प्रत्येकाच काहीतरी गद्दन-दिमतीला तयार असतच, विष्णूंनी गड्डाची योजना केली आहे तर महादेवानांनी नेदीची गणपतीसारख्या स्थूल लबोदरणा एक उदीरच कमा काप पुरत असेल हे त्याच त्यांनाच माहीत. पण तेही शस्त्र व बाह्यानी नेदनी मज असत. या आपल्या पुण्यफलीन गोष्टी कसल्या सांगता, अम म्हणाल तुम्ही.

पण आज तरी काय चालल्य? सान्या रागूच्या जमावुर्चि वार्षिक ताळेबंद सहज अभ्यासा ना! सांख्यिक कार्यांवर होणारे खर्च पुष्कळा एर टक्करी असत नाहीत. पण सांख्यिकांच्या भाव पचास ते साठ टक्क्यापर्यंत पैसा देणारी राष्ट्र कितीतरी. सान्या देशात सरक्षगमत्री असनात, कुठ-

कुठं त्याना चोख भायेंत युद्धमंत्री ही संज्ञा असते. 'शांति-मंत्री' किंवा Minister for Peace ही जागा मात्र एकाही देशाच्या मंत्रिमंडळात नाही !

सराख असणारा देश आपोआपच बळवान् ठरतो. त्याला जगात मानमान्यता मिळते. 'अश्लांना विचारतो कोण ?

शक्तीने पावती सुखे । शक्ति नसदा विटेवना । शक्तीने नेटका प्राणी ।
धैर्येने भोगिता दिसे ॥ कोण पुढे अशक्ताला । रोमीले शक्ती दिसे । शक्ति तों सर्व हि सुखे ।
शक्ती आनंद भोगवी ॥ सार सवार शक्तीने । शक्तीने शक्ती भोगिजे । शक्ती तों सर्व
भोगी । शक्तीवीण दुःखिता ॥ शक्तीने मिळवी राजे । युक्तीने येत होतसे । शक्ती युक्ती
जसे रायी । तेथे श्रीमंत पावती ॥ युक्त कैत्या देव कोथी । सर्व ही शक्तीच्या बळे ।
धर्म मयानी माता । धर्म्यां दब दीवळ ॥ शक्तीवीण कोण आहे । हें तो विचारून
पाहे । शक्तीविरहित न राहे । येत कीर्ति प्रताप ॥

आज अमेरिकेला नि रक्षिपाला जगात एवढा मान का ? दोघेही शक्तिवान् म्हणूनच ना ? लश्मीही त्यांच्यावर प्रसन्न आहेच.

भारताने अहिंसा हाच परम धर्म मानून एकेकजकी त्या तत्वाचा अति-
रेन केला नि उत्तरेकडच्या चोर, दरोडेखोर, खुनी लोकांचे हत्ते दिवसा-
दिवशी आमच्या देशावर होऊ लागले. इ. स. ७११ पासून पुढे जवळजवळ
आठशे वर्षपर्यंत परकीय लुटारूंना यशस्वीपणाने योग्यून धरणाऱा पराक्रमी
वीर पुढय झालाच नाही. हतबल व दीनहीन स्थितीतल्या स्वावेळच्या भरत-
भूमीचे वर्णन एकतायांनी केले आहे,

ऐरिणे वर्तना मोहस्थिति । पूर्ण फळीची होय प्रवृत्ति ॥ तेव्हा नीच ते राजे
शेरी । प्रज्ञा नागविणी नोछाया ॥ अन्नापेविण विनंद । भजे त्याची करिती दंड ॥
गिरया करिती वीर । करिती दंड सर्वोपहारण ॥

अशक्त माणसाला चोर लुटारूंना. धन गेलं म्हणजे जगात त्याला
कोही किंमत राहात नाही हा आपला नेहमीचाच अनुभव आहे.

त्यजन्ति धनानि धनैर्विहीनं पुत्राश्च दासश्च सुहृजनाश्च ।

तमर्थपन्तं पुनराश्रयन्ति अयौहि लोके पुनरस्य वस्तुः ॥

— रुपया छन् छन् ! म्हणतो धन धन

रुपया छन् छन् ! म्हणतो धन धन
मानव जीवनि धन संजीवन !

भुते भोंवती उठता पंक्ती,
मानपत्र, अन् माळा कंठी,
वृत्तपत्रिही कीर्ति दिगंती,
रुणुरुणु रंजति भंवती पंजण !

साधु, संत, किति सगेसोयरे,
'संस्था' 'मंडळ' 'समाज' सारे,
विनम्र दानास्तव सामोरे,
स्तुतिस्तवनाचे चाले गायन !

निघे दिवाळे दुर्दैवाने,
कुणी पुसे ना मग प्रेमात्रे,
कठीण साघी ओळख पटणें
सज्जन ठरतो क्षणात दुर्जन !
कलिपुगातिल नीतीवर्तन !

भुते भोंवती उठता पंक्ती ! सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ति, असं करि म्हणतान त्याच प्रत्यंतर आपणाला रोज येत आहेच. धन संपलं म्हणजे मग ऋण काढावं लागतं ! आमचं सरकार त्याचा अनुभव घेत आहेच. सुवर्णभूमीवर ही पाळी का आली ? आम्ही वेसायच राहिलो नि जगानं आम्हाला लुटलं म्हणून ! आम्ही चन्नेचाळीस कोटि भारतीय ! निसर्गानं आम्हाला भरपूर संपत्ति दिली आहे, देशाचं हवामान उत्तम आहे, आम्ही बुद्धिमान् तर निश्चिंतच आहोत. पण सध्या आम्ही अरध्या चाळीसपन्नास लाख लोकवस्तीच्या विमु-यल्या देशाकडे देखील भिकेची शोळी घेऊन जात आहो ! जगभर आमची शिटमंडळं कशाकरता जातात ? मुद्दयः कर्ज मागायला ! आमच्या वर्तमान-

पत्रान छावून येणारे फोटो जरा काळजीपूर्वक पाह्यात चला. कर्जाच्या करारावर सद्या वरत आमचे सरकारी प्रतिनिधी किती ऐटीनं बसलेले असतात ! धनकौंना असल्या फोटोंची जरूरी असते, पुरावा म्हणून ! असली चित्रं जगभर छापली म्हणजे धनकौंचा रुबाव वाढतो, पण ऋणकोला मात्र त्यात कमीपणाच वाटायला हवा ! त्या करारावर सही करताना डोक्यातून लज्जेची टिप गळायला पाहिजेत ! आमचे पुष्कळ मुत्सद्दी आनंदानं हसताना दिसतात !

केव्हा फेडणार आम्ही ही कब ? पुढची पिढी आम्हाला काय म्हणेल ! 'ऋणकर्ता पिना शत्रुः' असं म्हणतात ! एकेका सावकराची नातेवाईक मंडळी भारताला मेट चायला येतात तेव्हा त्याचा रुबाव मग काय विचारावा ! त्यांचे दौरे आम्हण्यातच त्यांच्याकडून घेतलेली बर्जे संपून जायची एखाद्या वेळी ! त्यांचे बादरसत्कार, मानमरातब, मानपत्रसमारंभ वगण्यांत आमचा केवढा वेळ जातो. अन् शेवटी त्यांचंच नाक नेहमी वर. कारण आम्ही त्यांचे कर्जदार आहोम. त्यांच्याशी जमीनीनं बागलंच पाहिजे ! मारी केविलबागी स्थिति असते हो कर्जात बुडालेखांची ! अशक्तांचीही तशीच. त्याला येता जाणा कुणीही चरफ पावी !

जशाच एवढा खात बसला होता भारत इ. स. सानशेपासून. पण शेवटी एका सेनस्थी, तपस्वी, गळवावरुंध्री मातेची तपश्चर्या पळाला आली. तिच्या मगसाला देखी पावली. १६३० च्या फेब्रुवारीत शिवबाळ जन्माला आले.

शिराजी महाराजानी केवल्या प्रतिकूल परिस्थितीत आपल्या स्वराज्य-फर्मांला प्राप्त केला. रागोमाळ हिंडून मर्द भावक्यांची सेना त्यांनी अस्परवयातच खडी केेली. तुकाराम, रामदासांरले घोर साधु त्याच काळी जन्मले ही केवढी भाग्याची गोष्ट. "मराठा तितुका मेळवाया ! महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ! " याच एका ध्येवानं हे तीनही पुरुषोत्तम प्रेरित झाले होते.

साधनं वेगळेगळी होती, पण सर्वांचं साध्य एकच होतं; महाराष्ट्रांत, मारालात एका आनंदवनमुक्ताची प्रतिश्रावना करणं ! भक्तिमार्गाचा प्रसार करून तुकाराम जन्लेवी एसी साधन होते : एकमेका सहाय्य करूं ! अवघे धरु सुख ! समर्पणी वारा वर्ष वणवण सिद्धन देशस्थितीचा अभ्यास केला. काय आठवले त्यांना ! एका त्यांच्या भाषतः "जन बुढले चुडले ! पोटे-वीण गेने ॥ बहुत पडले कष्टले ! भित्री एक मेले ॥ त्यांनी नवनवीन प्रचार-

यत्र शोधून लोकाय जागृनिर्कार्यं सुखं केन, गावोगावीं मारुतीची देवळ म्यापन
केडी, जनतेन मन्मार्थाची भावना रुजविली, "केल्याने होत आहे-रे।
आवीं वेलेचि पाहिजे ॥ यन तो देव जाणारा ! " हा मंत्र झाली मनोमन
रुजविला. रामदामांनी लोकांच्या तोंडी वसविरेल्या नाहतीच्या आरतीचा
अर्थ तरी पहा • शुद्ध राजकीय प्रचार आहे तिच्यात शत्रूविरोध उठाव
करण्यास चेतावणी दिली आहे रामदामांनी !

सनागे ठगणे हुणार पदवी । कर्म दळनळ मूनळ सिध्दळ मानी ॥ कडाडिले
ब्रम्हाड घोंका त्रिमुवनी । सुरसर नोंदावर ला बाया पडगी ॥ वयदेव वपदेव
वदन्य हनुमवा । तुमचेति प्रसादे न मिये वृतावा ॥

आरतीच्या शेवटी ते म्हणतात, "रानी रामदामा शक्तीचा शेर ।"
माहिनिलोचन तर ते म्हणतात, "कोटिच्या कोटि उद्वाणे क्षेपावे उचरेनडे."
उचरेकडून शत्रू येत होते ना भारतावर !

आजकाल चार बुद्धिमान् लोकचि पाच पक्ष निदहा उपपन्न असतात.
तुकाराम-रामदामांनी मात्र शिवप्रभूच्या एकाच मयक्षाला मूर्त सहकार्य
दिले. रामांनी या-नराच मन्मार्थ घेऊन रावणाचा उच्छेद केला दिवाजी
महागजानी मोठ्या भावल्या मातंग्याच्या नडकारान गुरू सेना वमाहत्या नि
महाबलाटय विजापुरकर, भोगलामारस्या शत्रूना धूळ चारली. चैकीन बन्-
वमलेल्या, तुटलेल्या, फुटलेल्या मशारायूच ऐक्य मायक नि 'आनंदसुवना'चा
घन आकाशान डोलून फटवू लागला ! काय सुयोग होता पाहा शिवराय
मिहानापीधर झाले त्या सममराच नागही होत, "आनंदनाय सवसर !"

सनर्थ हर्षनिर्भर होऊन ठगूगाले,

"बुज्जल ओण्या घापी मेल्लवहार गारला ॥ कोटिची मात्तुची खेजे।
आनंदवनभूवनी ॥ तुराल सवरी घापी हिंदुस्थान कळकटे । अमकताचा खो वड
आनंदवनभूवनी ॥

शिवरायाना गिहिलेल्या एका पत्रान समयांनी त्याच गुणगायन किती
समर्थक मायेत बेल आहे

निधराचा मशानेन । बुरव उनाति आयाक ॥

अन्ध पित्राचा निधनेन । भीमव येगी ॥

या मूढाच्या मर्त्या । धर्म रणी ऐला नाही ॥

महापुरुष रानिला नाही । दृढास्मिता ॥

कित्येक दुष्ट संहारिले । कित्येकच धाक मुटले ॥
 कित्येकाचि आश्रय झाले । शिवप्रस्थान राजा ॥
 खंभे मंडळी धर्ममूर्ति । शोणने काय गुह्यांप्रती ॥
 धर्मत्यागनेची कीर्ती । सांगाळची पाहिजे ॥

भारतात ठाण देऊन दस्तऐव्या औरंगजेबासारख्या बादशहालादेखील शिवजीमहाराजांची जरब बसली. स्वातंत्र्याच्या, स्वराज्याच्या सुखात महा-
 राष्ट्र दोडू लागला. अखिल भारतवर्षाला शत्रूच्या जोखडाखादून सोड-
 विण्याच्या विचाराला महाराज लागले. त्यांचं अष्टप्रधानमंडळ तर दष्ट
 लागण्यासारखं होतं ! अवघे आठच भोत्रि होते ! शूर, चतुर, कर्तव्यतत्पर,
 स्वागो ! प्रसंग पडला म्हणजे हातात तलवार घेऊन स्वतःच स्वारीला निघत,
 खुर राजाच निर्ष तळहातात शिर घेऊन देशसेवेकरता प्रजारक्षणाकरता
 रणांगणावर जाई तिथे मंत्र्याचं काय ! महाराष्ट्रात फुललेल्या आनंदवनभुवनाचा
 सुगंध भारताच्या दशदिशेला पसरत होता. सारा देशच आमुसला होता
 आनंदवनगुपन होण्याकरता !

पण काळाने आगदी वकाली महाराजांवर तडप घातली. निघनसमयी
 ज्यांची पक्षाधी दुकलीच कुठं उलटली होती !

सहकाराचा कर्मयोग आचलून शिवाजी महाराजांनी देशभर प्रचंड
 जागृती केली होती; देशभर युयुत्सुवृत्ति, ऐक्य, सुप्त नांदत होतं. पण भारताला
 कोणाची तरी दष्ट लागली: हळुहळु आमच्यात दुही वाहू लागली. पैश्यांना
 ऐक्य टिकविता आलं नाही. मारटे सरदारांत दूफळी वाटली. १९१८ साली
 भारत सर्वस्वी परक्या सत्तेच्या - ईंग्रजांच्या ताब्यात गेला.

१९४७ मध्ये पुन्हा भारताने स्वातंत्र्यसूर्य उगवला. हे स्वातंत्र्य
 पदवी पाडून देण्याकरता सहस्रावधि वीरानी प्राण पणाला लावले ! अगदी
 अलीकडच्या काळात लो. बाळ गंगाधर टिळक यांनी लोकसंग्रहाचा भेत्त
 धावरला. कर्मयोगाचे कटे प्रचारक होते ते. म. गांधींनी तर जनतेत सहकाराची
 प्रचंड लाट उसळविली. कशाकरता तर ईंग्रजांशी असहकार करण्याकरता !
 महात्माजींनी पं. जवाहलाल नेहरू, कै. बळुगभाई पटेल, श्री. राजगोपालाचारी
 यांच्यासारख्या अनेक तेजस्वी नरत्नांची. माळ गुंफली !

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आम्ही आवाशा कुठं आमचं घर शिस्तित लावायला
 लागलो होतो तोवर आमच्या पवित्र हिमालयावर आक्रमण झालं. आमचे

वीर देशरक्षणाकरता धात्रले-हिमालयाच्या दिशेन ! अनगणी, उघडे, उपाशी ! शत्रूला वाटल होत, भारतात अनेक धर्म, जाति, पय, पक्ष आहेत ! त्याच्यातल्या श्रीमंत-गरीब लोकांन झगडे चालेले असतात ! राज्यकर्त्यांनर लोक नाखूष आहेत, त्याच्यात वेदिली आहे. याना आपण सहज जिंकू, हा हां म्हणता भारताला पदाक्रांत करू !

शत्रू एकच गोष्ट निसरला की सारे भारतीय रामाचे, कृष्णाचे, शिवाजीचे नशज आहेत लो डिकरू, म गावी, सुभाषचंद्र बोस याचे अनुयायी आहेत. सहकारी कर्मयोगानर आधारलेल्या प्रचंड पंचमार्गिक योजना कशा यशस्वी करायच्या हें त्यांना शिफारिणारे जनाहर त्याच्या मार्गदर्शनासाठी आहेत, हिमालयानरच शिन्ताडन नृत्य शत्रूला कम दाखवायच ते जाणणारे " यशरत " ही आहेतच आहेत

प्रेमाच घरदार, मायेचे मानापिते, जिवाची सखी, लडिनाठ बाळ याचा नियोग सडून करून आमचे सहस्रानधि तरुण मर्द हिमालयाच्या छातीला घीराच आर्लगन देत आहेत. कुणाच्या घरी पडिल्याच पुत्राचा नामकरण-समारंभ झमेल, कुणी बोडल्यानरून नुन्ताच खाली उतरला असेल तर कुणाच्या साखरपुड्याची तयारी चालली असेल !

★

— गुणगुणत गाणी प्रण्याची !

गुणगुणत गाणि प्रण्याची,
वनविली वाट नयनाची !

हिमगिरी मराठा फौजा
किति दूर जिवल्गा राजा,
कधि येसिल, होसिल माहा ?
लागली वास भेटीची !

दिनरात स्फोट तोफाचे !
उपवासी घरिशी मोर्चे,
तुज पांघरण वफाचे !
मज उबग झ्ये सौम्याची !

अपुरेच प्रीतिचें पत्र,
अतृप्त जीठ, कर, नेत्र,
गुंफिले न मंगलसूत्र,

सांगता कधी प्रेमाची ?

सांगता कधी प्रेमाची ? खरंच कधी ! तुमचं आमचं वैयक्तिक प्रेम सांगनेची वाट पाहता आहे, अगदी साहजिक. भारतमाताही तसल्याच प्रीतीच्या पूर्वीची प्रतीक्षा करत आहे. भारतमाता म्हणजे कोण ? तुम्हीआम्हीच, देव ! जनतेला जनार्दन म्हणतात. तेच आम्ही चव्चेचाळीस कोटी देव ! आमचे स्वर्गलोकीचे देवही अभूतमवून भांडतात. कीर्तनकार, आचपत्रकार नारदमुनीच तर केव्हा केव्हा त्यांची भांडणे छापतात ना ! पण देवलोकावर संकट आलं म्हणजे सारे कसे एक होतात, सहकारी कर्मयोग आचरतात ! आपणही भारतभूमीवरचे देवच. देवांप्रमाणे मांडू या, - जरूर मांडू ! लोकशार्हीत बाद हा ध्यावचाच ! पण अरिष्ट वेदल तेव्हा एक होऊ ! सहकारी भावनेनं कर्मयोगी वनू !

सहनाशयतु । सहनो भुनक्तु । सहपीयं कर्तव्यवहे ।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा चिद्धियर्षहे ॥ (फत्रोपनिषद्)

अपण एकत्र येऊ, एकत्र भोजन करू, ऐक्य साधून पराक्रम करू, तेजस्वी होऊ ! एकमेकांवरल द्वेष न घालू !

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः षड्येमाक्षमिर्जयथाः ।

स्मिरेमिस्तुष्टुर्वासस्तनूभि र्व्यसेम देवहितं यदायुः ॥

— ऋग्वेद.

भारत कानती मंगलच ऐकू व दोड्याली मंगलच पाहू. शरीर सुख व मनः अनुपयाचा आनंद समा कोपयंत वृद्ध !

पायांच्या प्रसादे । काही बोलिले विनोदे । मंत्र छमा करणे संती । नव्हे अंगभूत
युक्ती ॥ नव्हे हा उपदेश । तुमचे बडबडिले शेष । तुमचे कृपेचे पोसणे । ज्योत्स्नी
हुका म्हणे ॥

आता विश्वात्मके देवे । येणे वाण्यचे तोषवे । तोषेनि मंत्र जावे । पसायदान
हे ॥ जे सळाची व्यक्ती सांढो । तया सत्कर्मां रती वाढो । भूता परत्परे पडो । नैव
जीवाचे ॥ दुरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वयंमूर्त्ये पाहो । जे जे बाछील तो ते
हाहो । प्राणिजात ॥

★

— रंगावलि अंगणी रंगवुनि

(भैरवी, निहाळ)

रंगावलि अंगणी रंगवुनि,
कला फुलवु या, कणाकणांतुन !
निर्मू रेखारेखांमधुनो,
चित्र मनोहर अहा प्रागणी !
सहकाराच्या सुंदर दर्शनी —
स्नेह उजळु वे मनांमनांतुन !
जनाजनांतुन ऐक्यभावना,
कोटिकोटि तनु देशरसणा,
हरहरहर महादेव गजंता !
हिमालयावर जिकु रणांगण !
कणाकणांची ही रंगावलि,
तनमनसुमनी माला गुफिली,
कर्मयोग-सहकार-अंजली,
भारतभूला जीवन अर्पण !
अर्पण चरणी हे सकीर्तन !

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

महाभारतानं रंगविलेली

जीवनकला

गृध्रदृष्टिर्बकालीनः श्वचेष्टः सिंहचित्रमः ।

अनुव्रिष्टः काकशंकी मुंजमचरितं चरेत् ॥

कर्मयोगी माणसानं गिधाडाप्रमाणं दृष्टष्टि, वगळ्याप्रमाणं शांत चर्पा,
कुज्याप्रमाणं सावधानता ठेवावी; सिंहप्रमाणं पराक्रमी, कावळ्यासारखं संशयी,
व सर्पासारखं नागमोडी वर्तन ठेवावं.

जिता सभा वरवता मिष्टाज्ञा गोमता जिता ।

अध्या जितो यानवता सर्वे शीलवता जितम् ॥

पोशाख वचन असला तर माणसाला समाजात प्रतिष्ठा मिळते, गोपन
वाळगणान्याला मिष्टान्नं मिळतात, वाहन असलं म्हणजे प्रवास सुखकर होतो,
शीलवान् माणसाला नेहमी जय मिळतो.

धने पूर्वे धने मध्ये अचन्ये काममाचरेत् ।

अहंन्त्यनुचरेदेयमेव शास्त्ररतो विधिः ॥

सकाळी धर्मानुष्ठान, दुपारी द्रव्यसंशदनार्थं व्यशसाय, सायंकाळी
मित्रांति याप्रमाणं रोजचा दिनक्रम असावा असं शास्त्र सांगतं.

अमित्रो मित्रतां याति मित्रं चापि प्रदुष्यति ।

सामर्थ्ययोगात् कार्याणां अनित्या ये सदा गतिः ॥

नेत्रप्रसंगी शत्रूही मित्र य मित्र शत्रू ठरतात. कारण सर्वंच वेळा
सापल्या अस्तन नाहीत.

असन्तोषः द्विषो मूलम् ॥

गमसानं करुणांनी मदत्कारांशा वाळगली पाहिजे. संतुष्ट राहून
चारंगार नाही. पदपट्या माणसालाच धनप्रप्ति होते.

आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।
स्वन्यता चाभिमानित्वं तयाऽत्यागित्वमेव च
एते धै सत दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः ॥

आलस्य, अहंकार, मोह, चंचलपणा, सदा गर्दीत राहणं, उद्धटपणा,
अभिमान आणि लोभ हे सात दुर्गुण विद्याध्यानां टाळले पाहिजेत.

उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि निव्यथः ।
प्रचरणीयः शत्रूणां भुजंग इव निर्निपः ॥

राजानं फक्त बुद्धिमान असून भागणार नाही, दुसन्यावर घदाई करण्या-
करता त्यानं नेहमी सिद्ध असलं पाहिजे. नाहीतर निपहीन सर्पाप्रमाण
लाच्यावरच हल्ले होऊ लागतात.

समर्पण

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा मुद्रयात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोति यद्यन्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् ॥

शरीरानं, वाणीन, मनानं, इन्द्रियानी, जे जे कर्म मानव करील ते ते
सर्व परमाना जो नारायण त्याला अर्पण कराव !

उपनिषदांचा संदेश

उचिष्ठित जागृत प्राप्यवरास्त्रिवोधत ।

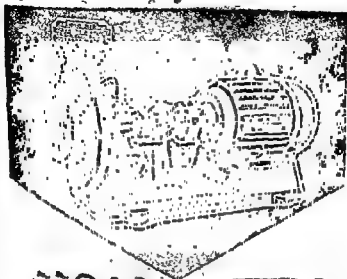
सहकारी कर्मयोग

नाट्यसंकीर्तन

श्री. ध्वं. न. कुलकर्णी यांनी

रचलेल्या स्वतंत्र कवितांचा अनुक्रम

	पृष्ठ
अंगणांत रंगावलि	५
द्या मानवा नवगायना	६
गौर तिचा वर्ण	६
नामसंकीर्तन	९
मुनि नारद रंगति	११
स्वार्थ पेरुनी	१५
थान्ही बाळ भारतभूची	१९
मुट्टी पडली, चंगळ झाली	२३
मनोमनी उमजली	३१
प्रेमकुंभ मम यमाप भरला	३५
मी दादा तू तारई	३६
पति अज्ञावा कसा	४५
सीतासुंदरी भांडी राणी	४७
स्वयंवर भाक्षं मी भांडलं	५७
सुंदर हा संसार	६४
या कलियुगाचा न्याय गडे	६७
कर्मावर अधिकार	७१
दया छन् छन्	८०
गुणगुणत गाणि प्रणयाची	८४
रंगावलि अंगणी रंगवुनि	८६

नेमेचि येतो मग पावसाळा।

होय। पावसाळा नियमित येतो हे खरे, परंतु आपल्याला पाहिजे
विशेष व सविनय नेमका वाऊस घडला पाहिजे ना! सरच त्याचा
शेतीला उपयोग, आपल्या मरनेप्रमाणे पाणी खेळविण्याकरता
किलोस्कर एन् डब्ल्यू-२ पंप सेटचा उपयोग करून भाषीस पीक
पदार्थ पाहून घ्या, मिजेचा भयवा तेलाचा खर्च कमी होऊनहि हा
पंप नविन सरवान करतो. ५ हॉ. पॉ. इन्जिनवर जोडून किंवा
घट्ट्यावर चालविता येतो.

किलोस्कर

एन् डब्ल्यू-२ पंप
आकार: २' x १३"
मोटर: ३ व ५ हॉ. पॉ.

किलोस्कर

आजची नियमित वचत म्हणजेच आपल्या भविष्यकालीन

काटकसरीकरिता निमंत्रण
आजची नियमित वचत म्हणजेच आपल्या भविष्यकालीन
योजनांचा पाया !

दि बेळगांव बँक लि.

मध्ये वक्तशीर संचय करा.

(डोडयूल्ड बँक - स्थापना : १९३०)

रजि. ऑफिस - रविवार पेठ, बेळगाव. (म्हैसूर राज्य)

सर्व कार्यक्षेत्रातील लोकांना सोयीच्या विविध वचत योजना.

महाराष्ट्रातील शाखा :

जयसिंगपूर

मिरज

माधनगर

बेंगुर्ला

शिरोडे

कणकवली

गडहिंग्लज

वाशी

सावंतवाडी

मालवण

चिपळूण

देवगड

शिवाय म्हैसूर राज्यात सर्व महत्त्वाच्या गावी व व्यापारी
केंद्रांच्या ठिकाणी शाखा.

एवढेच ठेवी दोन फोटी तेवीस लक्ष रुपयांचे घर

जे. आर. नाईक

बी. ए., बी. एमसी., एलएल. बी.,

मॅनेजिंग डायरेक्टर

तुमच्या संसारात आम्ही
आमचे सहकार्य घ्यायला
सतत सिद्ध आहोत!

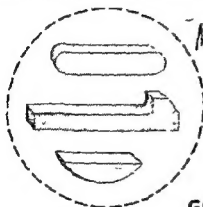
मसाले पाव, बेडेकर, मसाले पाव

बेडेकर मसाले पावळे

पुणे, मुंबई-४ • गुजरात - वेरमोड

BUT FOR **KEY** APPLICATION TO MACHINES

*Make doubly sure
by fitting*

MANUFACTURERS OF
MACHINE SPARE PARTS & TOOLS

GADRE BANDHU
MADHAVNAGAR (S R)
INDIA

ओ ग ले

काचमाल

प्रभाकर कंदील

प्रभाकर सेफ्टी स्टोव्ह

अनॅमलवेअर

जिले. मोटर्स

माहितीसाठी लिहा

ओगले ग्लास वर्क्स लिमिटेड,
ओगलेवाडी, (जि. सातारा)